

DAVID HUME'UN HUKUK VE ADALET ANLAYIŞININ HUKUKİ POZİTİVİZMİN DOĞUŞU SÜRECİNDEKİ ETKİLERİ

THE INFLUENCES OF DAVID HUME'S UNDERSTANDING OF LAW AND JUSTICE ON THE EMERGENCE OF LEGAL POSITIVISM

Şefik Taylan AKMAN*

Özet: Bu çalışmada, David Hume'un hukuk ve siyaset felsefesi kapsamında adalet, hukuk ve bunlarla doğrudan bağlantılı olan özel mülkiyet hakkına ilişkin yaklaşımı incelenecektir. Söz konusu yaklaşımın, pozitivist bir hukuk anlayışının temellerini nasıl oluşturduğu ve hukuki pozitivistin kurucu isimleri olan Jeremy Bentham ile John Austin'in hukuk teorilerini nasıl etkilediği değerlendirilecektir. Kapitalizmin hâkim üretim biçimi haline geldiği bir dönemde, Hume'un doğal hukuk ile pozitif hukukun ayrılığına dayanan görüşleri, İngiltere'nin iktisadi, siyasal, toplumsal ve hukuki gerçekliklerinin gereksinimlerini karşılamaya dönük bir çerçeve sunmuştur. Bentham ve Austin de Hume'un açtığı bu yolda ilerleyerek, ilgili ayrımı hukuk teorilerinin merkezine almış ve dönemin İngiltere'sinin ekonomi politik düzeniyle uyumlu bir hukuki yaklaşım geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: David Hume, Jeremy Bentham, John Austin, Hukuki Pozitivizm, Doğal Hukuk

Abstract: In this study, David Hume's approach to justice, law, and the right to private property, which is directly related to the aforementioned notions, will be examined within the scope of his legal and political philosophy. The study will evaluate how this approach laid the foundations of a positivist understanding of law and how it influenced the legal theories of Jeremy Bentham and John Austin, the founding figures of legal positivism. During a period when capitalism had become the dominant mode of production, Hume's remarks, based on the separation of natural law and positive law, provided a framework to meet the needs of the economic, political, social, and legal realities of England. Following the path opened by Hume, Bentham and Austin placed this distinction at the

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Anabilim Dalı, taylanakman@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7809-8664, Makalenin Gönderim Tarihi: 25.03.2025, Kabul Tarihi: 12.05.2025

centre of their legal theories and developed a legal approach that was compatible with the political economy order of England at the time.

Keywords: David Hume, Jeremy Bentham, John Austin, Legal Positivism, Natural Law

GİRİŞ

David Hume, İskoç kökenine karşın¹ İngiliz ampirist geleneği içinde benimsediği yaklaşım ve görüşleri itibarıyla son derece özgün bir düşündürdür. 1688 Şanlı Devrimi'nin ardından parlamenter bir anayasal monarşinin ekonomik, politik ve hukuki alana bütünüyle hâkim hale gelmeye başladığı 18. yüzyılda, insanın deneyimlerini merkeze alan, epistemolojiden etiğe ve siyasetten hukuka uzanan farklı alanları kapsayan, kuşkuculuğa dayalı bir felsefi sistem kurmaya yönelir. Bu çalışmada, konuyu aşırı genişletmeme kaygısıyla ampirizm ile Hume'un epistemolojik ve etik anlayışı gibi konular, aşağıdaki kısa açıklamaların dışında, doğrudan hukuk ve siyaset felsefesini ilgilendirmedikleri sürece ayrıca ele alınmayacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde, Hume'un hukuk ve adalet anlayışı kadar siyaset felsefesi üzerinde

¹ 1707 yılında Acts of Union ile İngiltere ve İskoçya'nın birleşerek Büyük Britanya adını alan yeni bir siyasal yapılanma kurmasının ardından dünyaya gelen Hume'un görüşleri, her ne kadar İskoçyalı bir düşünür olsa da, MacIntyre'nin ifadesiyle, İskoçlara özgü olan her şeyin bir kenara atılıp bunlara meydan okunan bir anlayışa dayanmaktadır. Londra benim ülkemin başkenti diyen, İngilizlerin telaffuzuna uygun olması için soyadını "Home"dan "Hume"a çeviren ve İskoç'tan ziyade İngiliz olarak yazmaya ve davranmaya başlayan düşünürün ekonomi politika ve hukuka ilişkin görüşlerini, 18. yüzyıl İskoçya'sını esas almaktan ziyade İngiltere'nin tarihsel ve toplumsal gerçekliği ekseninde tasarladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin tarih alanında yazdığı "History of England", tam da bu perspektifte yazılan bir incelemedir. Uygur bir toplumun ilerlemesiyle insanın ahlaki gelişimi arasında paralellik kuran Hume, "History of England" isimli eserinde, ilerleme olgusunun alt yapısını oluşturan mekanizmaları, İngiltere'nin ulaşmış olduğu medenileşme süreci bağlamında incelemektedir. Bu çalışmada Hume'un siyaset ve hukuk felsefesine ilişkin görüşlerinin, 18. yüzyıl İskoçya'sından ziyade dönemin İngiltere'sinin politik, ekonomik, toplumsal ve hukuki gerçekliği içinde değerlendirilmesinin sebebi bu nedenlerden kaynaklanmaktadır. Gökhan Murteza, "İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak", İskoç Aydınlanması- Çeviri Seçkisi (Edi. Gökhan Murteza), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 15; Alasdair MacIntyre, Kimin Adaleti? Hangi Rasyonellik, (Çev. Akin Emre Pilgir), Livera Yayınevi, İzmir 2023, s. 376-380; Gökhan Murteza, "Tarihçi Olarak David Hume", *Felsefi Düşün*, S. 2, 2014, s. 41-43; Solmaz Zelyüt, Dört Adalı- Hobbes-Löke Berkeley-Hume, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, s. 90-91.

de etkili olan, yaşadığı dönem İngiltere'sinin ekonomi politik gerçekliğiyle devlet yapısı ve hukuk düzeni ana hatlarıyla incelenecektir. 18. yüzyıl koşullarında, kapitalist üretim tarzının gerekliliklerini karşılayabilecek bir devlet ve onunla bağlantılı hukuk düzeni anlayışını nasıl oluşturulup şekillendirdiği sorgulanacaktır. İkinci bölümde, Hume'un hukuk ve adalet anlayışı, doğal ve pozitif hukuka ilişkin görüşlerini de kapsayacak biçimde, geleneksel yorumlardan farklı olarak yeniden anlaşılmaya çalışılacaktır. Hukukun ekonomi politik analizine dayanan bir yöntemle bakıldığında, onun hukuk ve siyaset felsefesi bağlamında inşa etmeyi arzuladığı sistematik düşüncesinin, tam da çağın hâkim sınıfı haline gelen burjuvazinin dünya görüşüyle uyumlu biçimde, mevcut statükonun korunması ekseninde yer yer muhafazakâr öğeler barındıran bir yapısal bütünlük gösterdiği dikkat çekmektedir. Son bölümde ise Hume'un çerçevesini koyduğu bu hukuk ve siyaset felsefesinin, hukuki pozitivistizmin doğuşu sürecindeki etkileri incelenecek ve Jeremy Bentham ile John Austin'in görüşleri üzerinden hukuki pozitivistizmin temel ilkeleri ve gelişimi değerlendirilecektir.

Hume'un gerek hukuka gerek politikaya ilişkin fikirlerinin, onun ampirizme dayalı bir metodolojik yaklaşımla şekillenen genel felsefesinden soyutlanarak anlaşılabilmesi mümkün değildir. Ancak Hume'un ampirizminin, öncülleri olan Robert Boyle, Thomas Hobbes, John Locke veya George Berkeley'nin benimsediği ampirizmlerden önemli oranda farklılaştığı belirtilmelidir. Bu farklılaşmanın nedeni sadece ilgili filozofların kişisel tercihleri veya düşünceleri bağlamında açıklanamaz. İlk ortaya çıktığı zamanlarda, feodal zihniyet ve anlayışla yürütülen mücadele süreçlerinde sahip olduğu ilerici niteliğini zamanla kaybeden ampirizm, özellikle 18. yüzyılda hemen bütünüyle İngiliz burjuvazisinin sınıfsal çıkarları ile gereksinimlerine hizmet eden, onun entelektüel dünya görüşünü ideolojik olarak besleyen epistemolojik bir metodoloji ve teori haline gelmiştir.² Boyle ve Hobbes'ta materyalist, Locke'ta -ılımlı bir- düalist karakter gösteren ampirizm, Berkeley ve ardından Hume ile önce idealist ardından kuşkucu / bilinmezci bir yapıya bürünerek giderek muhafazakârlaşan İngiliz burjuvazisinin

² George Novack, *Empiricism and Its Evolution – A Marxist View*, Pathfinder, New York 1971, s. 15; Şefik Taylan Akman, "Ampirizm: İngiliz Ekonomi Politik ve Hukuki Düzeninin Kurucu Epistemolojisinin Felsefi Kökenleri ve Gelişimi", *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2021, s. 869.

düşünce dünyasına uygun bir içeriğe sahip olmuştur.³ Kuşkucu bir ampirizmden hareketle bilgi ile fayda arasında bağlantı kurup kesin ve bilinebilir bir bilgiye ulaşıp ulaşılamayacağını sorgulayan Hume, bilginin doğruluğunu göreceli ve öznel bir kavram olan faydayla açıklayarak tam da yaşadığı dönem kapitalizminin ihtiyaç duyduğu, kâr ve çıkarın ençoklanabilmesi hedefiyle uyumlu -ekonomi politik alandan hukuki ve ahlaki alana kadar, duruma göre her şeyin hem doğru hem yanlış olabileceği bir ölçüt bulma arayışı içinde-, temeli fayda ilkesine dayanan pratik ve değişken bir liberal paradigmanın sistematik felsefesini inşa etmiştir.⁴ Dış dünyaya ilişkin nedenselliklerin araştırılması yerine, yüzeysel ve dolaysız olana güvenmeye eğilimli bir düşünce anlayışıyla, gerçeğin sadece pratik amaçlarla bağdaşmasını yeterli kabul eden oportünist bir epistemolojiyi savunan Hume, etik yaklaşımı kadar ahlaki erdem anlayışının da temelinde bulunan fayda fikrini, soyut ve yapay bir adalet kavramıyla özdeşleştirerek onu özel mülkiyet ile hakların korunabilmesinde kullanılan bir araca indirgemıştır.⁵ İnsanların büyük oranda çıkarları tarafından yönetildiklerini ifade eden Hume açısından,⁶ ahlaki erdem anlayışını belirleyen en temel olgular da haz ve acı duyguları bağlamında ortaya çıkan fayda düşüncesiyle ilişkilidir. Ona göre, insan zihninin başlıca kaynağı ve harekete geçirici

³ Akman, Ampirizm, s. 924.

⁴ Ibid.. Hume'un sistematik felsefesi; dönemin toplumsal, ekonomi politik ve hukuki gerçekliğiyle bağlantılı etik, politik ve epistemolojik yaklaşımların bir sentezidir. İleride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, temeli fayda ilkesine dayanan bir sistem kurmaya yönelen bu felsefi çaba, özellikle doğal hukuk ve haklara ilişkin geleneksel liberal savları sorgulanır hale getirmesi itibarıyla da toplumsal teorisinin tüm alanları üzerinde dönüştürücü bir etki göstermiştir. Hume'un felsefi anlayışında, sadece hâlihazırdaki toplumsal ilişkileri ve yapıları çözümleyip yeniden düzenleyen bir ölçüt olarak ele alınamayacak olan fayda ilkesi, düzenin meşruiyeti ile sürekliliğini de güvence altına almaktadır. Melih Yürüşen, İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim: David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi, Liberte Yayınları, Ankara 2013, s. 37-38; George Sabine, Siyasal Düşünceler Tarihi II- Yeni Çağ, (Çev. Alp Öktem), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1969, s. 290; İlkay Sunar, Düşün ve Toplum, Doruk Yayınları, Ankara 1999, s. 86-87.

⁵ Novack, s. 80; Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihi- Cilt 4- Aydınlanma Felsefesi Tarihi, Ezgi Kitabevi, Bursa 2002, s. 82; Frederick Copleston, Felsefe Tarihi- C. 5- Çağdaş Felsefe- Bölüm b- Berkeley- Hume, (Çev. Aziz Yardımlı), 2. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul 1998, s. 140.

⁶ David Hume, A Treatise of Human Nature, (Der. L. A. Selby-Bigge), Oxford University Press, Oxford 1960, s. 534.

ilkesi haz ve acı olup ahlaki ayrımlar tamamen bu iki özel duyguya dayanır, insanlara tatmin hissi yaşatanlar erdemliyen huzursuzluk verenlerse kötüdür.⁷ Başka bir deyişle, ahlaki -veya erdemli- olanı belirleyen ya da iyi ile kötü arasındaki ayrıma ilişkin temel ölçüt haz ve acı duygularının niceliksel ağırlıklarıdır. İnsanların davranışlarını yönlendiren güdüler de hazzı yakalamak veya acıdan kaçınmak olarak beliren hareket tarzlarında somutlaşmaktadır. Bu bağlamda Hume'un gerek kişisel gerekse toplumsal düzeyde olsun, haz ile acı arasındaki dengenin hazzın lehine artmasına müteakip bireysel ve ortak faydanın da ençoklanabileceği düşüncesini benimsediği söylenebilir.

Hume'un felsefesinin temelinde yer alan faydacı kabuller ve ortaya koyduğu bütüncül ampirizm anlayışı Auguste Comte, Ernst Mach, John Stuart Mill, Herbert Spencer ve Bentham gibi düşünürleri keza 19. ve 20. yüzyıldaki -başta Fransa'da 1848 Devrimi öncesinde ortaya çıkan pozitivist felsefe olmak üzere- pozitivistleri, faydacı görüşleri ve pragmatizmleri etkilemiş; bir yüzyıl öncesinde İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da siyasal alanda giderek muhafazakârlaşan Fransız burjuvazisinin, Aydınlanmanın devrimci düşüncelerinden sakınmak ve rejimi proletaryanın tehditleri karşısında ayakta tutmak için sığınabileceği bir liman görevi görmüştür.⁸ Hume'un geliştirdiği felsefi ve metodolojik yaklaşımın asıl başarısı ve özgünlüğü, sadece 18. yüzyıl kapitalizminin ekonomi politığının ve onun hukuk düzeni ile düşüncesinin gereklilikleri doğrultusunda bir paradigmayı biçimlendirmesinden ve böylece dönemin hâkim sınıfı olan İngiliz burjuvazisinin ve kapitalistleşmiş aristokrasisinin çıkarlarını korumasından değil; esasen yaşadığı dönemden günümüze uzanan süreçte farklı liberal, liberteryen ve muhafazakâr düşünce gelenekleri ve onların siyaset ile hukuka ilişkin bakış açıları üzerinde hala etkili olabilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

⁷ Ibid. s. 574-575.

⁸ Ömer Naci Soykan, Bilgi ve Betimleme- Pozitivizm ve Ernst Mach Üstüne, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 13-15; I. S. Narski, "Pozitivizmin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", Bilim ve Düşünce Kitap Serisi- Pozitivizm, (Çev. Olcay Geridönmez), 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 58-60; Maurice Cornforth, Pozitivizm ve Pragmatizme Karşı Felsefeyi Savunmak, (Çev. Tonguç Ok), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 202.

I. 18. YÜZYILDA İNGİLTERE'NİN EKONOMİ POLİTİK VE HUKUKİ DÜZENİ

18. yüzyılda İngiltere'nin devlet yapılanması, hukuk düzeni ve ekonomi politik gerçekliği incelenmek istendiğinde, öncelikle 1688 Devrimi'nin uzun erimli sonuçlarının belirleyici etkisinden bahsetmek gerekir. Devrim sonrasında mutlakiyetçi yönetim riskini ortadan kaldırmak için, monarkın yetkileri büyük oranda sembolik hale getirilirken parlamentonun güçlendirilmesi suretiyle egemenliğin ve zenginliğin tek elde temerküzü önlenerek anayasal bir monarşinin temelleri atılmış; iktidar aygıtı da büyük burjuvazi, aristokrasi ve kral arasında belirli bir dengeye göre uzlaşılarak paylaşılmıştır.⁹ Bu uzlaş ve paylaşımın bir sonucu olarak devlet aygıtı; 18. yüzyıl İngiltere'sinin toplumsal yapısı ile düzenini biçimlendirip üretim tarzı ve ilişkileri üzerinde etkili olmaya başlayarak ticari emperyalizmin güçlendirilmesinde, kırsal bölgelerdeki çitleme uygulamalarının yaygınlaştırılmasında,¹⁰ vergileme, finans ve bankacılık gibi alanlarda hâkim sınıfların çıkarlarının korunup geliştirilmesinde önemli bir aktör haline gelmiştir.¹¹

⁹ Şefik Taylan Akman, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiltere'de Hukuki Düzenin Kuruluşu ve İktidarın Paylaşımı", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1, 2021, s. 228-229; Friedrich Engels, "The Condition of England II- The English Constitution", (Çev. Christopher Upward), Marx & Engels Collected Works, Vol. 3, Karl Marx, March 1843 - August 1844, Lawrence & Wishart, London 2010, s. 489.

¹⁰ Çitleme uygulamaları, öncesinde ortak mülkiyette olan fakat ekilip biçilmeyen koruluk, otlak veya çorak toprakların ya da boş tarla statüsünde olup ortaklaşa kullanılan ve belirli bir mülkiyet sahibinin olmadığı arazilerin özel mülkiyetin konusu haline getirilmesinde uygulanan yöntemleri ifade etmektedir. Çitlemeler, özel mülkiyetteki toprakların satın alma, kiralama, değiş tokuş gibi yollarla daha büyük hale getirilerek ıslah yoluyla tarımsal verimliliğin artırılması gibi amaçlarla genişletilmesini içeren uygulamaları da içeriyordu. Çitlemeyi savunan görüşler, bu uygulamalar aracılığıyla atıl durumda bulunan ya da yeteri kadar verim alınamayan, ilkel tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü arazilerin kullanılabilir duruma getirilmesi sayesinde, tarımsal üretim ve ekonomide önemli ilerleme sağlandığını savunuyordu. E. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev. Abdullah Ersoy), 6. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2018, s. 92-93.

¹¹ E. P. Thompson, *Avam ve Görenek- İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), 2. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul 2016, s. 107-108. Bu dönemde İngiltere'de yaşanan iktisadi ve siyasal yapıdaki dönüşümlerin sonucu olarak kentlerin büyümesi, çitleme faaliyetlerinin yoğunlaşması, ticari devrimin yaygınlaşması, feodal ilişkilerin çözülmesi, piyasa ekonomisinin güçlenmesi, iktidar ve yönetimin merkezileşmesi gibi pek çok farklı olgu

Bu dönemde İngiltere’de, hâkim sınıfların çıkarları gerektirdiğinde, zaman zaman müdahaleci bir ekonomi politikası izlenmesine karşın, yasal düzenlemeler yoluyla hukukun üstünlüğü ilkesinin pekiştirilmesi ve yargısal süreçlerin öngörülebilirliğinin sağlanabilmesi için de çalışılmış; mülkiyet hakkı ve sözleşme özgürlüğü güvenceye alınarak serbest piyasanın devlet müdahalelerinden arı biçimde işlemesi için gereken hukuki belirlilik ortamının oluşturulması amaçlanmıştır.¹²

Devrim öncesinde başlayan ve toprakların az sayıda kişinin elinde toplanmasına dayanan tarımda kapitalistleşme süreci, devlet arazilerinin düşük fiyatlarla satılmasıyla ve buralarda büyük çiftlikler kurulması gibi yöntemlerle artarak devam etmiş; yeni bir toprak oligarşisinin ortaya çıkmasını ve daha küçük ölçekteki çiftçilik ve hayvancılık faaliyetleri yerine -verimi artırmaya yönelik ıslahın zorunluluğuna vurgu yapan- endüstriyel üretimin yaygınlaşmasını sağlamış;¹³ çitleme uygulamaları yoksul kiracı çiftçilerin proleterleşmesiyle, kırsalda işsiz sayısının çoğalarak pek çok köylünün kente göç etmesiyle ve fabrikalarda ucuz işgücünün bir parçası haline gelmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁴ Çitlemeler sonucunda, İngiliz toprak mülkiyeti düzeni değiş-

bir arada ortaya çıkmıştır. Bunların etkisiyle, statüye değil sözleşmeye dayalı bir toplum anlayışı ve onun bireyciliği daha fazla ön plana çıkartan dünya görüşü biçimlenmeye başlamıştır. Alfons Beitzinger, “The Place of Hume in the History of Jurisprudence”, *American Journal of Jurisprudence*, C. 20, 1975, s. 21.

¹² Akman, Feodalizmden, s. 229.

¹³ Thompson’a göre, 18. yüzyılda yoğunlaşan tarımsal gelişmenin ruhunu, sadece artan nüfusun beslenebilmesi için daha verimli yöntemlerin kullanılması ve çitlemeler yoluyla arazilerin ıslahı bağlamında özgeci bir istekle açıklamak yetersizdir; bu ruhu ortaya çıkaran asıl güdü, daha fazla rant ve kâr elde edebilme arzusudur. E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), 4. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul 2015, s. 274.

¹⁴ Ellen Meiksins Wood/Neal Wood, *İşyan Borusu - Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688*, (Çev. Fahri Bakırcı), Epos Yayınları, Ankara 2008, s. 19-20; Karl Marx, *Kapital - Ekonomi Politikin Eleştirisi - I. Cilt - Sermayenin Üretim Süreci*, (Çev. Mehmet Selik/Nail Satlıgan), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2011, s. 695-704; Hobsbawm, s. 27-28; Christopher Hill, *İngiltere’de Devrim Çağı 1603 - 1714*, (Çev. Uygur Kocabaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 330; Werner Biermann/Arno Klönne, *Kapitalizmin Suç Tarihi*, (Çev. Bülent Özçelik), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 71; Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara 1997, s. 340-342; Çağatay Şahin, *Tarımsal Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiliz Çitleme Hareketi ve Toprak Mülkiyetinin Hukuki Dönüşümü*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2024, s. 248-249; Maurice Dobb, “Bir Cevap”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, (Çev. Çetin Yetkin), 2. Baskı, May

miş ve arazi sahiplerinin özel mülkiyetleri üzerindeki kontrollerini sürekli artıran bir doğrultuda gelişme göstermiş; mülksüzler kitlesi genişlerken arazilerin çok sayıda küçük çiftçiye kiralanması yerine az sayıda büyük toprak kiracısı aracılığıyla işletilmesi tercih edilmeye başlanmış; mülkiyet sahipleri arasında özel mülkiyete ilişkin daha sağlam bir uzlaşma düzeni oluşmuş ve bu yeni düzen hem parlamento hem de mahkemeler tarafından korunmuştur.¹⁵ 16. ve 17. yüzyıllardaki çitleme uygulamaları şiddetli toplumsal çatışmalara yol açmışsa da, bu çatışmalar, kapitalist özel mülkiyete geçişi ve ortak kullanıma dayalı arazilerden herkesin yararlanabilme hakkını koruyan -hayvan otlatma, odunları ve ekin artıklarını toplama gibi- örfi hukukun geçerliliğini yitirmesini engelleyememiş; keza 18. yüzyılda yürürlüğe giren hukuki düzenlemeler, toprak sahiplerinin sermaye sahibi kapitalistler haline gelmelerinin önündeki bütün geleneksel kısıtlamaları da süreç içinde tasfiye etmiştir.¹⁶ Çitleme faaliyetlerinin hem yasama

Yayınları, İstanbul 1974, s. 63-64; Maurice Dobb, Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul 1992, s. 217.

¹⁵ Jeremy Black, İngiltere Tarihi, (Çev. Aytaç Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 325; Ellen Meiksins Wood, Özgürlük ve Mülkiyet - Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, (Çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul 2012, s. 314-315; Thompson, Avam, s. 167; Dobb, Kapitalizmin, s. 205-206. 16.yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda daha fazla yerleşik hale gelen tarımsal araziler üzerindeki özel mülkiyet olgusu ve arazinin üzerinde mülk sahibine tanınan geniş yetkiler, küçük veya topraksız köylülüğün ilgili arazileri ortaklaşa kullanımlarına ilişkin geleneğe ve örfeye dayalı haklarını hızla yok etmiştir. Keza giderek zenginleşen büyük kiracı çiftçiler, küçük toprak sahipleri ile kiracıları pazarın dışına çıkarıp onları yoksullaştırarak ücrete bağımlı tarım işçileri haline getirmiş veya başka alanlarda çalışmak zorunda bırakmıştır. Kapitalist mülkiyet biçimlerinin, geleneksel mülkiyet anlayışının yerini aldığı bu dönemde, mülkiyet kavramı üzerindeki "özel" sıfatına olan vurgu artmış; bir hak olarak mülkiyet, "başkalarına hak tanımayan" dışlayıcı bir niteliği haiz hale gelmiştir. Ancak bu süreçte, özellikle büyük toprak sahibi kapitalistler, özel mülkiyetleri altındaki arazilerinin genişletebilmesi, geleneksel kullanım haklarına ilişkin kurallar barındıran örfi hukuku ortadan kaldırabilmesi ve özel mülkiyeye ilişkin hak ve kuralların yeniden tanımlanabilmesi için devletin gücüne fazlasıyla ihtiyaç duymuşlardır. Ellen Meiksins Wood, Kapitalizmin Kökeni- Geniş Bir Bakış, (Çev. A. Cevdet Aşkın), Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 125-126; Wood/Wood, s. 210; Friedrich Engels, "The Condition of England I The Eighteenth Century", (Çev. C. Upward), Marx & Engels Collected Works, Vol. 3, Karl Marx March 1843 - August 1844, Lawrence & Wishart, London 2010, s. 477.

¹⁶ Wood, Kapitalizmin Kökeni, s. 126-127; 146; Wood/Wood, s. 34. Thompson'a göre, 18. yüzyıl İngiliz toplumsal tarihinde, piyasa ekonomisiyle sıradan küçük

hem de yargısal yolların kullanılması suretiyle güvence altına alınmasıyla, sadece kapitalist özel mülkiyet hakkının ve düşüncesinin ege-men kılınması amaçlanmamış; aynı zamanda toprakların kullanımına ilişkin geleneksel düzenlemeler ve tahditler yok edilerek örfe dayalı kullanım haklarının sönümlenmesini içeren ve en nihayetinde yoksul köylünün “kendi isteğiyle” topraktan sürülmesi sonucunu doğuran dışlayıcı mülkiyet ilkesi de yasal bir çerçeveye oturtulmuştur.¹⁷ Parlamento ve mahkemelerin eş güdümlü biçimde hareket edip kapitalizmin gelişimiyle uyumlu politikalar izleyerek özel mülkiyet düzenini sağlamlaştıran kararlar almasıyla şehir tüzel kişiliklerinin sahip oldukları ayrıcalıklara müdahalelerde bulunulmuş, böylece sanayi alanında ilerlemenin ve ticaretin önü açılarak serbest piyasanın büyümesini engelleyen kısıtlamalar kaldırılabilmiştir.¹⁸ Yaşanan tüm bu süreçler, tarımsal üretimin yanı sıra sanayi ve ticari faaliyetleri de kapsayacak biçimde iktisadi alt yapının bir bütün olarak kapitalistleşmesi sonucunu doğurmuştur. Söz konusu kapitalistleşme, İngiliz ekonomi politik düzeninin tüm denklemlerini etkilediği gibi hem düşünsel hem de hukuki alanda yeni bir paradigmanın oluşturulması gerekliliğini beraberinde getirmiştir.

toprak sahibi halkın geleneklere dayalı ahlaki ekonomisi arasında birbirini izleyen mülkiyet eksensli karşılaşmalar ve çıkar çatışmaları eksik olmamıştır. Thompson, *Avam*, s. 25. Çitleme faaliyetleri ve tarımsal araziler üzerinde özel mülkiyetin yasama ve yargı aracılığıyla güvence altına alınmaya çalışılması, bu çatışmaların en önemli sebepleri idi.

¹⁷ Ellen Meiksins Wood, *Marx’a Dönüş*, (Çev. Elif Dinçer), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2007, s. 195-197; Christopher Hill, *İngiliz Devrimler Çağı- Demokratik Devrimden Sanayi Devrimi’ne 1530-1780*, (Çev. Lale Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 318; Thompson, *Avam*, s. 200-201.

¹⁸ Hill, *İngiltere’de Devrim*, s. 326-327. Bu kapitalistleşme sürecinin bir diğer sonucu da İngiltere’de finans sermayesinin yükselişi olmuştur. Gürkan’a göre “Mali Devrim” dönemi olarak da adlandırılabilir 1688- 1756 arası yıllarda, parlamentonun mali sistem üzerindeki kontrolü artarken bir taraftan toprak ve tarımsal üretimde kapitalistleşme süreci hız kazanıp feodal yapılar çözülmekte diğer taraftan Bank of England’ın kuruluşu, tedavüldeki kâğıt para miktarının artması ve sermaye piyasalarında anonim şirketlerin sayısının giderek çoğalması gibi etmenlerle finans kapital güçlenmektedir. Söz konusu iktisadi değişim, toplumsal ve siyasal alanda da önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Çitleme faaliyetlerinin olağan bir sonucu olarak köylü kitleleri kentsel alanlara göç edip işçi sınıfının bir parçası haline gelmekte keza burjuvazi de kraliyet üzerinde sınıfsal egemenliğini ilan etmektedir. Ceyhan Gürkan, “David Hume’un İktisadi, Siyasal ve Felsefi Düşüncesinde Vergiler ve Devlet Borcu”, *Felsefi Düşün*, S. 2, 2014, s. 74-75.

Yeni bir paradigmaya ihtiyaç duyulması sonucunda, hukuk düzeni ve yönetsel mekanizmalar üzerindeki geleneksel yapı ve hâkimiyet ilişkileri, büyük mülk sahibi aristokratlarla esasen burjuvazinin çıkarları doğrultusunda şekillendirilmek istenmiştir. Bu süreçte, alt ve orta sınıfları da kapsayacak biçimde, halk egemenliğini amaçlayan demokratik bir temsil sisteminden ziyade, siyasal alana ancak sınırlı katılıma izin veren bir yapı oluşturulurken normatif düzenlemeler aracılığıyla emekçi kitlelerin iktisadi sömürüsüne meşru bir görünüm kazandırılmış; ideolojik bir aygıt olarak hukukun sağladığı imkânlardan sonuna kadar yararlanılarak mevcut ekonomi politik düzenin bekası güvence altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁹ Burjuvalar ve aristokratlar, aralarında yaptıkları işbirliği ve uzlaşıyla meclislerin kontrolünü kendi uhdelelerinde tutmuş; gerçek bir yurttaş demokrasisinin kurulmasını, temsilcilerin seçilmesinde eski gelenekleri esas alıp özel kurallar koymak suretiyle ve sayıları elli bin civarındaki büyük mülk sahibinin kararına bırakarak imkânsız hale getirmişlerdir.²⁰ Dolayısıyla 1688 ve sonrasında yaşanan süreçler, mutlakiyetçi devlet olasılığını tamamen ortadan kaldırdığı gibi halkçı radikallerin demokratik yönetim taleplerinin yarattığı tehdidi de zamanla kontrol altına almış ve büyük kapitalist sermayedarları hâkim güç pozisyonuna taşımıştır.²¹ Hume'un hukuk ve siyaset felsefesi bağlamındaki görüşleri de, devrimin ardından ortaya çıkan ve iktisadi alt yapının zorunluluklarıyla biçimlenen yeni iktidar ve tahakküm ilişkilerinin toplumsal alanda yarattığı muhtelif sorunları çözebilmek için adalet kavramını, özel mülkiyet olgusu ekseninde değerlendiren bir paradigmayla yeniden anlamlandırmaya ve tanımlamaya yönelmiştir.

Devrim sürecinde olduğu kadar 18. yüzyılın başında da etkisi devam eden ve 1760'lara kadar siyasal alanda rol oynayan *Whig* ve *Tory* şeklindeki iki partili düzenin içinde görüşlerini biçimlendiren Hume,

¹⁹ Akman, Feodalizmden, s. 234-236.

²⁰ Michel Beaud, Kapitalizmin Tarihi 1500- 2010, (Çev. Fikret Başkaya), Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 47; Leslie Lipson, Politika Biliminin Temel Sorunları, (Çev. Tuncer Karamustafaoğulları), 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 292; Murat Sarıca, Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 64.

²¹ Wood/Wood, s. 48-49.

yazmış olduğu İngiliz tarihini ele alan kitabının da etkisiyle, yaşadığı dönemde her ne kadar *Tory* yanlısı muhafazakâr ve statükocu bir düşünür kabul edildiyse de, bu kabulün, Hume'un ortaya attığı görüşler göz önüne alındığında indirgemeci bir yoruma dayandığı söylenebilir.²² 1688 sonrasında, devrime kadar benimsedikleri radikal görüşleri yavaş yavaş terk edip siyasal ve ekonomik istikrar arayışı içine giren, çoğu büyük arazi sahibi haline gelen ve Avam Kamarası'nı oluşturan zengin *Whig* burjuvazisi ile tarım, ticaret ve sanayi gibi alanlarda faaliyet gösteren kapitalistleşmiş muhafazakâr *Tory* aristokrasisi arasındaki ayrışma, her iki grubun çıkarlarının kapitalist mülkiyet rejiminde keşilmesiyle ve mülk sahibi sınıflar olarak uzlaşmaya daha fazla ihtiyaç duymalarıyla birlikte giderek önemini kaybetmiştir.²³ *Whig* ve *Tory*ler arasındaki parti hizipçiliğinin aşılması -sona erdirilmesi- gerektiği düşüncesinden hareket eden Hume, özel mülkiyetin ve toplumsal istikrarın muhafazasını önceleyen bir anayasal düzenin geliştirilmesini kendi ekonomi politik anlayışının merkezine yerleştirerek döneminin iktisadi gerçekliğiyle uyumlu, sosyolojik temellere de dayanan bir siyaset ve hukuk felsefesinin ana hatlarını ortaya koymuştur.²⁴ Hume'un yaşadığı çağın sonunda, insanlığın gelişiminin doruk noktasını temsil ettiği düşünülen ticari toplum olgusu; bir yandan kırdaki tarımsal üretimin aktörleri olan büyük toprak sahibi burjuvazinin, kapitalistleşmiş aristokrasinin ve topraklarından en fazla kârı elde etmeye çalışarak zenginleşmeye başlayan köylü orta sınıfın kentlerdeki imalat sanayiiyle kurdukları işbölümünün etkisiyle diğer yandan serbest piyasanın

²² Black, s. 329; Yürüşen, s. 34-35; Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi- III. Cilt- Modern Felsefe'nin Yükselişi*, (Çev. Volkan Uzundağ), Küre Yayınları, İstanbul 2017, s. 97-98; Akman, *Ampirizm*, s. 920.

²³ David Hume, *Siyasi Denemeler*, (Edi. Knud Haakonssen), (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 143; Black, s. 301-303; Narski, s. 39; Wood, *Özgürlük*, s. 310; Hill, *İngiliz Devrimler*, s. 256.

²⁴ Paola Zanardi, "David Hume", *Felsefe Tarihi 5: Aydınlanmadan Kant ve Hegel'e*, (Edi. Umberto Eco/Riccardo Fedriga), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul 2022, s. 36-37; Jeremy Bentham, *Yasamanın İlkeleri*, (Çev. Barkın Asal), 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 16. Hume'a göre, toplumsal refahın yükselmesiyle beraber, anayasal bir yönetime dayalı hukuk düzenine yönelik toplumsal talep de artacaktır. Politik sistemin ilerlemesi, ekonomik düzenin gelişimiyle paralel olup bireylerin siyasal alanın aktörleri haline gelebilme-leri, onların ekonomik koşullarıyla doğrudan bağlantılıdır. Ata Devrim, "İskoç Aydınlanması'nda 'Aktör' Tasarımı", *Felsefi Düşün*, S. 16, 2021, s. 26.

gelişmesine dayalı ilişkilerin meydana getirdiği müşterek iktisadi çıkarların varlığıyla vücut bulmuştur.²⁵ Gerçekten aristokrasi kadar büyük burjuvazi ve orta sınıflar da, -az veya çok- sermaye sahibi olmaları itibarıyla özel mülkiyet hakkının kutsal ve dokunulmaz kabul edilip hukuki araçlarla güvence altına alınması şeklinde özetlenebilecek müşterek çıkarları sonuna kadar paylaşmışlardır.

Sahip olduğu içerik itibarıyla Hume'un hukuk ve siyaset felsefesi, tüm bu müşterek çıkarların meşruiyetini, korunmasını ve geliştirilmesini sağlayarak ekonomi politik düzenin istikrarına katkı sunmayı amaçladığı gibi, geçmişten gelen fakat artık geride bırakılması gereken, *Whig* ve *Tory*ler arasındaki farklılık ve çatışmaların anlamsızlığını da görünür kılmaya yönelmiştir. Wood'un belirttiği üzere, mutlakiyetçi devlet riskinin 18. yüzyılda ortadan kalkması fakat tabanda beliren devrim tehlikesinin olası bir tehdit haline gelmesi, egemen sınıflar açısından Locke'un -en başta da direnme hakkını içeren- doğal hukuk kuramını bir endişe kaynağı haline getirerek onun evcilleştirilmesi gerektiği düşüncesini doğurmuş; bu durum da Locke'un siyasal teorisinin devrimci yönünün eski çekiciliğinin giderek azalmasıyla sonuçlanmıştır.²⁶ 1688 Devrimi'nin meşruiyet gerekçeleri her ne kadar Locke tarafından hazırlanmışsa da devrim sonrası oluşan yeni düzenin en bütünlüklü ifadesi -başka bir deyişle 1688 Devrimi'nin gerçek öğretisi- Hume'un siyaset ve hukuk felsefesi içinde biçimlemiş; keza bu felsefi anlayış, 18. yüzyıl liberalizmini kapsamlı şekilde açıklayabilecek

²⁵ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü- Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, (Çev. Oya Köymen), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s. 21-22.

²⁶ *Ibid.*, s. 98-99; 184-185. Sabine'e göre de İngiltere ekseninde düşünüldüğünde, devrimci bir çağ olarak 17. yüzyılın doğal hukuk felsefesiyle 18. ve 19. yüzyıllarda giderek yerleşik hale gelen liberalizm arasında büyük mizaç ve ruh farklılıkları vardı. 1789 sonrasında, Fransız Devrimi'ne yönelik muhafazakâr tepkiler de bu farklılıkların ortaya çıkışında etkiliydi. Direnme hakkına yönelik muhafazakâr şüphecilik bir boyutu da bu bağlamda düşünülmelidir. Bununla birlikte Locke'un özel mülkiyete ilişkin iktisadi yaklaşımının, toprağın ıslahı, üretkenliği ve ekonomik değerinin önceliği gibi kapitalist mülkiyet anlayışını temellendiren fikirlerinin, egemen sınıfların çıkarlarına bütünüyle uygun düştüğü göz ardı edilmemelidir. George Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi III- Yakın Çağ*, (Çev. Özer Ozankaya), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1969, s. 50; Wood, *Kapitalizmin Arkaik*, s. 182-183.

bir taslak sunmuştur.²⁷ Böylece Hume kapitalizmin ilerleme çizgisiyle uyumlu bir iktisadi, siyasi, hukuki ve ahlaki dünya görüşünün genel çerçevesini, İngiliz ekonomi politik düzeninin muhafazası ve geliştirilmesi ekseninde, siyaset ve hukuk felsefesinde hâkim olan bir yüzyıl öncesinin Lockeçu paradigmasını yeniden yorumlayıp dönüştürerek ve onu çağın ihtiyaçlarına uygun hale getirmek suretiyle oluşturmuştur.

II. DAVID HUME'UN HUKUK VE ADALET ANLAYIŞI

1844 yılında Engels, “İngiltere’yi gerçekte kim yönetiyor?” sorusunu cevaplandırırken gerçek yöneticinin Kral, Lordlar Kamarası veya Avam Kamarası değil, fakat mülkiyet olduğunu söylemektedir.²⁸ 19. yüzyılın ortalarına doğru dile getirilen bu görüşü yaratan koşulların kökeni, hiç kuşkusuz 1688 Devrimi’ne giden süreçte ve ardından oluşturulan hukuki ve siyasi düzenin dayandığı tarımsal kapitalizmin İngiltere’ye özgü gelişiminde yatmaktadır. 18. yüzyılda Hume’un hukuk ve siyasete ilişkin görüşlerinin merkezini teşkil eden mülkiyet düşüncesi tam da İngiltere’nin bu özgün birikiminin bir yansımasıdır. Hume’un, hukukun ve devletin başlıca görevi olarak nitelendirdiği özel mülkiyet düzeninin korunmasını esas alan yaklaşımının, dönemin ekonomi politik gerçekliğiyle uyuştuğunu gösteren bir diğer kanıt, Adam Smith’in 1776’da “*Milletlerin Zenginliği*” adlı başyapıtında, devletin -mülki yönetimin- en önemli kuruluş nedenlerinden birini, zenginlerin yoksullara ve biraz mülkü olanların hiç olmayanlara karşı mülkiyetlerinin güvenliğinin sağlanması olduğunu vurgulamasıyla²⁹ da ortaya çıkmaktadır. Gerçekten Smith; politikayı, partileri, dini, hatta her şeyi ekonomik kategorilere indirirken mülkiyeti de devletin özü ve zenginleşmeyi de amacı olarak nitelendirerek³⁰ Hume’un açtığı özel mülkiyete dayalı hukuki ve siyasi paradigmayı ekonomi politiğin de esas konusu haline getirmektedir. Bu yönden değerlendirildiğinde 18.

²⁷ F. A. Hayek, “The Legal and Political Philosophy of David Hume/La Filosofia Del Diritto E Della Politica Di David Hume”, (Çev. Rachale Corsico), Il Politico, C. 28, S. 4, 1963, s. 693-694.

²⁸ Engels, The Condition of England II, s. 497.

²⁹ Adam Smith, Milletlerin Zenginliği, (Çev. Haldun Derin), 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 795.

³⁰ Engels, The Condition of England I, s. 486.

yüzyılın hukuku, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemekten ziyade mülkiyet merkezli ilişkileri ve mülkiyetle bağlantılı talepleri konu edinen “Eşya Hakları”yla ilgilidir.³¹ İktisadi düzenin öncel olduğunu varsayan Hume açısından da hukukun ve politikanın temel görevi, insanları şekillendirmekten ziyade yoksulluktan refaha doğru ilerlemeyi mümkün kılacak olanakları yaratarak piyasa ilişkileri üzerine kurulu toplumsal yaşamın işleyişini kolaylaştırmak, meta mübadelesinin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan kurumsallaşmış ve uygulanabilir genel rekabet kurallarının hayata geçirilebilmesini sağlamak olmalıdır.³² Böylece hukuk ve siyaset teorisini ekonomi teorisıyla ilişkilendiren Hume, bir taraftan insanların uyması gereken kurallarla bunların sonucunda oluşan düzen arasındaki bağlantıyı açıklayarak diğer taraftan hukukun temel kurumlarının evrimini belirleyen koşulları analiz edip karmaşık uygarlıkların neden sadece belirli hukuki kurumların geliştiği yerlerde ortaya çıktığını göstererek hukuk bilimine önemli katkılar sunmayı başarmıştır.³³

Hume, tarımsal kapitalizmin mülkiyet rejimini bir veri olarak kabul ederken ticari kapitalizmin ve onun toplumsal örgütlenme modelinin varlığını doğrudan ilerlemeyle ilişkilendirip refahın ve özgürlüğün artmasına katkısı bağlamında incelemiş; böyle bir düzenin bekasını sağlayabilecek, doğrudan yasalara dayanarak yöneten bir hükümet biçimini destekleyerek devletin rasyonel ilkelere, doğal haklara, toplum sözleşmesine ya da doğal hukuka göre değerlendirilmesinin hiçbir temeli olmadığını belirtmiştir.³⁴ Hak ve yükümlülüklerin soyut bir doğal hukuk düşüncesinden değil de devlet ve toplumdan geldiğini ve onların bir sonucu olarak varlık bulduklarını düşünen Hume, her ne kadar doğrudan bir hukuki pozitivist olarak tanımlanamazsa da doğal hukuk ve adalet kavramına yönelttiği eleştirilerde kullandığı argümanlarla hukuki pozitivizme giden sürecin hazırlayıcısı olmuştur.³⁵ Politik alanın bütünüyle yeni egemen sınıfın çıkarlarına hizmet

³¹ Thompson, Avam, s. 53.

³² Beitzinger, s. 28; 35.

³³ Hayek, s. 696.

³⁴ Wood, Özgürlük, s. 316-317; Ateş Uslu, Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 2- Özgürlük, Güvenlik ve Birey (1300-1789), Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 425.

³⁵ Yürüşen, s. 100; Neil McArthur, “Hume and the Philosophy of Law”, The Humean Mind, (Edi. Angela Coventry/Alexander Sager), Routledge, London 2018, s. 354.

ettiği bir ülkede, eski doğal haklar düşüncesini işlevsizleştirip sözleşme ve ona dayanan yükümlülükler anlayışını da tamamen bir kenara bırakarak fayda ilkesine dayanan karşılıklı bir uzlaşım (convention)³⁶ kümesi doğrultusunda toplumu, toplumsal ilişkileri, politik ve hukuki düzenlemeleri yeniden biçimlendirip anlamlandırmayı arzulamıştır.³⁷ Toplumsal koşullar ile ortak yarardan bağımsız, evrensel ve sonsuz bir doğal hukuk ile adalet düşüncesinin olamayacağını belirten Hume, hukuku, insanın icadı olan bir aygıt olarak nitelendirip tüm sözleşme kuramlarının dışına çıkararak değerlendirdiği gibi aslında hukukun tüm

³⁶ Hume'un uzlaşım kavramı, günlük dilde yaygın biçimde kullanılan anlamından farklı olarak kendine özgü bir içeriğe sahiptir ve iki temel özellik gösterir. Öncelikle uzlaşım, bir kural içermelidir. Ancak bu kurala, diğer insanlar da bize aynı şekilde davrandığı sürece, başkalarına ellerinde olanı bırakmak koşuluyla, şartlı biçimde, yani karşılıklılık düşüncesinden hareketle uyulmaktadır. İkinci olarak, toplumun tüm üyelerinin ortak faydanın varlığı konusunda farkındalığa sahip olmaları ve herkesin kişisel davranışlarını bu farkındalık eksenindeki kurala göre düzenlemesi gerekmektedir. Belirli bir konuda uzlaşımından bahsedebilmek için ortak faydanın varlığı konusunda toplumsal bir kabul olmalı, uzlaşım ile ilgili kuralın bilgisine herkes ulaşabilmeli ve çoğunluk kurala bağlı kalarak ona uygun bir davranış modeline göre hareket etmelidir. Dolayısıyla insanlar arasındaki uzlaşım, aynı istikamette hareket etmeye dönük bir zorlama, açık bir anlaşma, vaat, sözleşme ya da birbirlerine yardımda bulunmak için ahlaki bir yükümlülük duygusu olmasa bile, onları karşılıklı faydaya dayanan, koordineli ve kendi kendilerini sınırlayan bir şekilde davranmaya yönelten kuralların birleşimi olarak nitelendirilebilir. Uzlaşım, karşılıklı vaatler içermediği için hukuki anlamda bir sözleşme değildir. Vaatlerin yerine getirilmesine ilişkin yasal yükümlülük, herhangi bir vaat verme zorunluluğu olmaksızın oluşturulan bir uzlaşımın türemektedir. John Rawls, *Ahlak Felsefesi Üzerine Dersler*, (Çev. Gökçe Metin), Nora Kitap, İstanbul 2021, s. 105-106; William C. Charron, "Convention, Games of Strategy, and Hume's Philosophy of Law and Government", *American Philosophical Quarterly*, C. 17, S. 4, 1980, s. 328; Luigi Bagolini, "Legal Obligation in Hume", *Rechtstheorie*, C. 11, S. 1, 1980, s. 50-51.

³⁷ Gilles Deleuze, *Ampirizm ve Öznellik- Hume Açısından İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme*, (Çev. Ece Nahum), 2. Baskı, Norgunk Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 37; Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi II*, s. 290; Ferhat Akdemir, "David Hume'da Ahlak-Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Ahlakten Fayda Temelli Siyasete Geçiş", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, 2020, s. 453. Hume'un konuya ilişkin kavrayışını olumlayan Deleuze'a göre temeldeki fikir, toplumun özünün yasa değil kurum olmasıdır. Bu yönüyle Hume, doğal hukuka karşı çıkacak olanlara güçlü bir sözleşme eleştirisi sunar. Deleuze'a göre, toplumsal alandaki girişim ve eylemlerin sınırlandırılması anlamına gelen yasa, toplumun sadece olumsuz yönlerini hesaba katar. Sözleşmeye dayalı teoriler, özü yasa olan, eskiden beri mevcut bulunan doğal hakları güvence altına alma amacı taşıyan, sözleşme dışında bir kökeni olmayan bir toplum modeli sunmaları itibarıyla yanlışlardır. Deleuze, s. 36.

bunlara ve insanlar arasında verilen sözlere kaynaklık ettiğini savunan bir yaklaşım geliştirmiştir.³⁸ Hume'un söz konusu yaklaşımı, aşağıda daha ayrıntılı biçimde değinilen "olan" ve "olması gereken" kavramlarının da etkisiyle, daha sonra Bentham ve Austin'in pozitif hukuk ile doğal hukuk arasında -ahlak, değer, adalet gibi kavramları da kapsayacak biçimde- yaptıkları ayırma dayalı hukuki pozitivist teorilerinin de kökenini oluşturmuştur.

Hume, ahlaka ilişkin felsefi tartışmalarda karşılaşılan "olan" ile "olması gereken" kavramlarına atıfla, "olması gereken" in "olan" dan türetilmeyeceğini savunarak böyle çıkarımların mantiken imkânsız olduğunu dile getirmektedir.³⁹ Hume'un bu yaklaşımı geliştirmesinin altında yatan neden, doğal hukukçuların, fiziksel yasalara atıfla ahlaki çıkarımlar yaparak ulaştıkları sonuçları eleştirmek istemesinden ziyade doğal dünyanın bilgisinin öğrenilip öğrenilemeyeceğine ilişkin şüpheciliğinin de etkisiyle, etik rasyonalizmi, ahlaki *a priori* doğrulardan türetmeye çalışan anlayışın kabullerini çürütmektir.⁴⁰ Ancak zamanla, Hume'un giyotini ilkesi olarak da adlandırılan ilgili yaklaşım, pozitif hukuk ile doğal hukuk arasındaki ayırımın -ayrılık tezinin- bir ölçütü olarak yorumlanmaya başlamıştır. Buna göre, nasıl "olması gereken" "olandan" çıkarılamazsa, olgulardan da değerler -ve bunlarla ilişki normlar veya normatif tutumlar- türetilemez; türetilseler bile, betimleyici önermelerden normatif bir iddia içeren sonuca ulaşıldığı için, ilgili sonucun doğru olma olasılığı yoktur.⁴¹ Dolayısıyla da do-

³⁸ Copleston, s. 143.

³⁹ Hume, *A Treatise*, s. 469-470. Hume, bu ayırım ekseninde düşünüldüğünde ancak "olan" a ilişkin belirlenimlerde bulunulabileceğini, buna karşı "olması gereken" e ilişkin tüm tespitlerin şüpheli olacağını söylemektedir. Uslu, *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi* 2, s. 374; Yürüşen, s. 148-149. Hukuki pozitivism temelinde, "olan" ve "olması gereken" ayırımına ilişkin Bentham'ın görüşleri için ayrıca bkz. Hülya Özkurt, *Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2013, s. 117-119. Buna karşın ilgili paragrafta Hume'un genel bir imkânsızlık iddiasında bulunmadığını, rasyonalist ahlak teorilerinin eksikliklerine saldırmayı amaçladığını söyleyen görüşler de bulunmaktadır. Horacio Spector, "Hume's Theory of Justice", *Rationality, Markets and Morals*, C. 5, S. 84, 2014, s. 50.

⁴⁰ Philip Milton, "David Hume and the Eighteenth-Century Conception of Natural Law", *Legal Studies*, C. 2, S. 1, 1982, s. 28.

⁴¹ Riccardo Guastini, "The Italian Tradition of Legal Positivism", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge

ğal hukuk veya değerler alanındaki tüm kuralların, aslında Hume'un giyotini ilkesinin bir ihlali ve olgusal alandan açık biçimde ayrılmalara gereken öğeler olduğu söylenebilir. Birinin ne yapması gerektiğine dair bir sonucun, onun ne olduğunu belirten önermelerden üretilmeyeceği kuralına dayanan bu ilke üzerinden düşünüldüğünde, doğal hukuku da kapsayan değerler alanındaki hiçbir norm -olması gereken-pozitif hukuktan -olandan- türetilmeyecek; keza bu normlar, olgusal alandan açık bir biçimde ayrılmalara gereken öğeler oldukları için de, söz konusu değerler alanını hukuk düzeni olgusunun analizinde bir ölçüt olarak kullanmak hem yanlış hem mantıken tutarsız sonuçların doğmasına sebep olacaktır.⁴² Bu yaklaşımıyla Hume, pozitif hukuk ile doğal hukuk, hukuk ile ahlak ve olgu ile değer kavramlarını birbirinden kesin biçimde ayırıp "olması gereken"lere ilişkin değerlendirme ölçütünü fayda kavramı ekseninde somutlaştırmaya çalışmaktadır. Sonuç olarak, onun hukuk, siyaset ve toplum konusundaki görüşlerini özgün kılan husus, sadece doğal hukuk bağlamında yasa kavramını reddetmesi değil aynı zamanda "olan" ile "olması gereken" yasa arasında kesin bir ayırım yapıp insanların bir devlet ve hukuk düzeni altında bir araya gelebilmesini sözleşme ve doğal hukuk kuramlarının dışına çıkarak fayda ilkesi ekseninde "olan"a -pozitif hukuka- bakarak açıklayabilmesidir.

Hume, mülkiyetin, bir kişi ile nesne arasında, adalet ve ahlaki eşitlik yasalarını çiğnemenen, sahibine ister o nesne ister ondan elde edilen kazanımlar üzerinde olsun dilediği gibi tasarrufta bulunma özgürlüğü veren,⁴³ ancak başkalarına tüm bunları yasaklayan bir ilişki

University Press, Cambridge 2021, s. 161; Tomasz Gizbert-Studnicki, "Social Facts and Legal Facts: Perils of Hume's Guillotine", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 425.

⁴² Brian H. Bix, "The Normativity Of Law", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 591; Guastini, s. 170.

⁴³ Hume'un mülkiyet teorisinin temellerinin, en azından mülkiyetin tanımı itibarıyla, Roma hukukuna dayandığı söylenebilir. James Moore, "Hume's Theory of Justice and Property", *Political Studies*, C. 24, S. 2, 1976, s. 113; Frederrick G. Whelan, "Property as Artifice: Hume and Blackstone", *NOMOS: American Society for Political and Legal Philosophy*, C. 22, 1980, s. 111. Gerçekten Roma hukukunda mülkiyet sahibinin eşya üzerindeki *usus* (kullanma), *fructus* (yararlanma) ve *abusus* (tasarruf) şeklindeki yetkilerinin, Hume'un tanımının da özünü oluşturması

olarak tanımlanabileceğini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu tanımdan hareketle mülkiyeti, insanlar arasında tarihsel bir uzlaşım çerçevesinde ve adalet ile adaletsizlik kavramlarıyla -veya duygularıyla- belirli bir özdeşlik ilişkisi içinde açıklamaya yönelmektedir. Ona göre mülkiyetin ne olduğunun ya da nasıl ortaya çıktığının açıklanabilmesi için, adalet ve adaletsizlik kavramlarıyla bir arada ele alınıp düşünülmesi ve değerlendirilmesi şarttır. Adalet ve aynı zamanda adaletsizliğe ilişkin görüşlerine bakıldığında, her iki kavramın da Hume, özünde doğadan ya da insan zihninin doğuştan gelen bir ilkesinden kaynaklanmadığı ancak yapay biçimde ve zorunlu olarak toplumsallaşma, düşünme süreçleri, eğitim ile insani uzlaşımlardan zaman içinde gelişerek türediğini savunmaktadır.⁴⁵ Adaletle ilişkin bu uzlaşım, bir vaatten ziyade toplumun bütün üyelerinin karşılıklı şekilde birbirlerine ifade ettikleri ve davranışlarını belli kurallarla düzenlemeye iten ortak bir fayda duygusu sayesinde, işbirliğine dayalı tarihsel ve pratik süreçler içinde, yavaş, evrimsel ve kademeli biçimde gelişme göstermektedir.⁴⁶ Hume'un bu yönüyle adalet kavramını, doğal sayılabilecek insani içgüdülerin veya ahlaki yükümlülüklerin sonuçlarına dayandırmadığı,

dikkat çekicidir. Keza Hume'un mülkiyet anlayışının, döneminin kapitalist iktisadi sistemiyle uyumunun altında yatan önemli sebeplerden birinin de Roma hukukuyla olan yakın bağlantısından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

⁴⁴ Hume, *A Treatise*, s. 309-310. Özel mülkiyet düşüncesinin sıkı bir savunucu olarak Hume, ortak mülkiyet anlayışının temelde uygulanamaz olduğunu, öyle olmasaydı bile insan toplumu için son derece tehlikeli olacağını belirtir. İnsanlar arasındaki mülkiyetin -malların- dağılımı ne kadar eşit olursa olsun farklı yeteneklere sahip olmaları dolayısıyla bu eşitliğin hemen bozulacağını söyler. David Hume, *An Enquiry concerning the Principles of Morals - A Critical Edition*, (Edi. Tom L. Beauchamp), Clarendon Press, Oxford 2010, s. 20.

⁴⁵ Hume, *A Treatise*, s. 483; McArthur, Hume, s. 351-352; Rawls, *Ahlak Felsefesi*, s. 92; John Rawls, *Politika Felsefesi Üzerine Dersler*, (Çev. Nuri Cumhur Özkaya), Nora Kitap, İstanbul 2022, s. 299; Yürüşen, s. 326-327; Cennet Uslu, "David Hume: Beşerî Bir Ürün Olarak Adalet", *Muhafazakâr Düşünce*, S. 24, 2010, s. 232.

⁴⁶ Hume, *A Treatise*, s. 490; Hume, *An Enquiry*, s. 98; McArthur, Hume, s. 350; Simon Blackburn, *Hume'u Nasıl Okumalıyız?* (Çev. Liena Gül), Runik Kitap, İstanbul 2024, s. 78-83; Mehmet Türkan/Zehragül Aşkın, "David Hume'un Siyaset Felsefesinin Epistemolojik ve Etik İçerimleri", *Beytullhikme An International Journal of Philosophy*, C. 3, S. 2, Aralık 2013, s. 49. Bu perspektiften bakıldığında, adaleti de en nihayetinde insanların faydalarını ençoklamak için karşılıklı bir uzlaşım olarak değerlendirmek gerekir. Bu uzlaşımın ortaya çıkmasında rol oynayan temel insani içgüdü ise kişinin hem kendisinin hem de en yakınındakilerin mülk edinmeleri yönündeki insani eğiliminin tetiklediği fayda düşüncesidir. Beitzinger, s. 29-30.

daha ziyade normatif bir zeminde biçimsel ve prosedürel özellikleri itibarıyla ele aldığı söylenebilir.⁴⁷ Toplumun bir üyesi, kendisiyle ilgili olarak aynı şekilde davranılması şartıyla, bir başkasının mallarını onun elinde kalmasının faydasını gözlemlediğinde keza diğer kişi de benzer bir faydası olduğunu kavradığında, bu ortak fayda duygusu üzerinde anlaşıp ona uygun bir karar ve davranış üretmekte ve böylece karşılıklı uzlaşmaya varmaktadırlar.⁴⁸ Örneğin mülkiyet sahipliği üzerindeki istikrar, insanların, mülkiyete yönelik müdahalelerin engellenmesi ile mülkiyet dokunulmazlığını, karşılıklı birer hak ve yükümlülük olarak kabul ederek uzlaşma konusu haline getirmesiyle bir kural -ve zamanla yasa- vasfına ulaşmaktadır. Böylece herkes, özel mülkiyet sahibinin haklarına saygı duyulması ve buna uygun davranış kurallarına da riayet edilmesi gerektiği hususunda ortaklaşmaya başlamaktadır. Davranışları düzenleyen bu kuralların, genel anlamda ortak bir fayda düşüncesi ekseninde şekillenen ve kamu yararını gerçekleştirmeyi öncelikle gözeten bir hukuk düzenine ve onun adalet anlayışına karşılık geldiği söylenebilir. Gerçekten Rawls'a göre de Hume'un adaleti yapay bir erdem olarak tanımlamasının altında yatan sebep, onu, *"kamu yararına uygun olduğu için kabul edilen kuralların genel bir sistemine sadık kalma eğilimi"* olarak görmesiyle ilgilidir.⁴⁹ Dolayısıyla Hume açısından

⁴⁷ Sururi Aktaş, "David Hume'un Anti-Rasyonalist Epistemolojisi Üzerine Dayalı Ahlak ve Adalet Teorisi", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1-4, 2001, s. 23-24; Charron, s. 327. Hume'un, adaleti yapay bir kurum olarak görmesinin diğer bir boyutu, onun doğallığını reddetmesi veya doğal hukuk teorileriyle ilişkisini kesmek istemesi bağlamında, adaletin, toplumsal alandan soyutlanmış olarak tasavvur edildiğinde anlaşılabilir hale geleceğini düşünmesiyle de ilgilidir. Hume, doğal hukukçuların evrensel, sonsuz ve değişmez adalet kurallarının, şeylerin doğasından çıkarılabileceğine ilişkin fikirlerine doğrudan karşı çıkarken ampirik bir konumdan hareket eder. Adaletin, deneysel akıl yürütmeyle ve belirli davranış kurallarından kaynaklanan avantaj veya dezavantajların tecrübe edilmesiyle anlaşılabilirliğini savunur. Moore, s. 109-110.

⁴⁸ Hume, *A Treatise*, s. 490. Hume'a göre bir toplumu meydana getiren insanların, karşılıklı saygı ilkesi çerçevesinde, kendilerinin sahip olduklarının dışındaki mülkiyetlere müdahalede bulunmamaları, adaletin de kökenini teşkil etmektedir. Ali Taşkın, *Hume Araştırmaları*, 3. Baskı, Nobel Yayın, Ankara 2021, s. 136.

⁴⁹ Rawls, *Politika Felsefesi*, s. 300. Akdemir'e göre, Hume'un yapay erdemleri, insanların tarihsel süreçler içindeki deneyim ve öğrenmelerine dayanmaları itibarıyla özünde "üretilmiş" değerlerdir. Söz konusu yapay erdemlerin, ilki insan doğasında içkin olarak bulunmamaları ve diğeri toplumsal faydayı incelemeleri dolayısıyla insani uzlaşımların bir ürünü olmaları ve duygudaşıktan kaynaklanmaları şeklinde iki temel özelliği vardır. Akdemir, s. 460-461.

adaletin yapay olması, onun pozitif kurallarla, yani hukuk düzeniyle özdeşliğinden kaynaklanmaktadır. Adaletle ilişkin bu anlayış,⁵⁰ onun maddi nitelikli bir kavranışından ziyade özel mülkiyet kavramı bağlamında şekli bir olgu olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Son bölümde ele alınacağı üzere, Hume'un bu yaklaşımı, hukuki pozitivizmin kurucu isimleri arasında yer alan Bentham ve Austin'in hukuk ile adalet ilişkisi konusundaki görüşlerini etkileyerek bir değer olarak adaleti, hukuk düşüncesinin dışına çıkarmakta ve yürürlükteki yasaların uygulanıp uygulanmadığı noktasında, sadece bir geçerlilik ölçütüne indirgemektedir.

Hume açısından mülkiyete ilişkin istikrar kuralı, insani uzlaşımların bir ürünü olarak tarihsel süreçte yavaş yavaş ortaya çıkmış; kuralın ihlal edilmesinin sakıncaları insanlar tarafından deneyimlendikçe de güç kazanmıştır.⁵¹ Mülkiyetin, bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılamadaki öneminin anlaşılması ve sağladığı fayda duygusunun herkesçe paylaşılmaya başlanmasının ardından, ilgili kural, insanların karşılıklı davranışlarını bir düzen ve güven ortamı içinde sürdürme arzusuyla birleşerek yerleşik hale gelmiştir.⁵² Özünde başkalarının mallarından uzak durma vaadine dayanan ve ortaya çıkışında ahlaki bir gerekçe aramanın yanlış olduğu mülkiyete ilişkin bu uzlaşım, bir kez gerçekleşip sürengenlik kazandıktan sonra da hak, yükümlülük, adalet ve adaletsizlik gibi kavramlar keza bunlarla bağlantılı düşünceler gelişmiştir.⁵³ Söz konusu tüm kavramlar ve bunlarla ilişkili düşünceler, özel mülkiyet olgusunu çerçevelemiş ve onun yeniden biçimlendirip anlamlandırılmasında işlevsel bir rol oynamıştır. Hume'a göre, zamanla mutlak bir hak haline gelen mülkiyet, kişinin sahip ol-

⁵⁰ Hume'un prosedürel adaleti ön plana çıkartan yaklaşımı, bilhassa mülkiyet hakkı ve insanlar arasındaki özel mülkiyetin dağılımına ilişkin meseseler söz konusu olduğunda daha belirgin hale gelir. Örneğin dağıtıcı adaletle ilişkin yeni standartlar belirlenmemeli; geçmişteki uzlaşımlarla kabul edilmiş geçerli standartlar, mevcut mülkiyet dağılımının sorgulanmasında -hem yanlış hem irrasyonel sonuçlar vereceğinden- kullanılmamalı ve hâlihazırdaki mülkiyet rejimi de herhangi bir biçimde adalet açısından daha fazla değerlendirmeye tabii tutulmamalıdır. Jeremy Waldron, "The Advantages and Difficulties of Humean Theory of Property", *Social Philosophy and Policy*, C. 11, S. 2, 1994, s. 116.

⁵¹ Hume, *A Treatise*, s. 490.

⁵² George E. Panichas, "Hume's Theory of Property", *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, C. 69, S. 3, 1983, s. 393; Hume, *A Treatise*, s. 490.

⁵³ Hume, *A Treatise*, s. 490-491; Waldron, s. 86.

duğu nesneyle adalet üzerine kurulu ahlaki ilişkisinin yansıması olup doğal bir niteliği haiz değildir ve adaletin kökeni, aslında doğrudan mülkiyetin kökenini de açıklamaktadır.⁵⁴ Bu noktada, -nesnelerin farklı kişilerin iyeliğinde bulunması anlamında- mülkiyetin ayrımını ve istikrarını toplumun kuruluşunun temeli haline getiren Hume, doğal durum ve toplum sözleşmesi gibi anlatıları, hiçbir gerçekliği olmayan felsefi bir kurmaca olarak nitelendirdiği gibi adaletin asıl özünün, insanların kendi aralarındaki bireysel ve ortak faydaya dayalı uzlaşımlar ekseninde biçimlendiğini savunmaktadır.⁵⁵ Benzer biçimde hukuk da, insanların tüm toplum için faydalı olduğunu kavradıkları gönüllü uzlaşımlar neticesinde vücut bulmakta ve giderek ortak bir duygu haline gelen fayda düşüncesiyle birleşen güçlü bir ahlaki anlayışla şekillendirilmektedir.⁵⁶ Hume açısından bireysel fayda, hukuk ve adaletin tesis edilmesindeki birincil güdü olarak temel bir rol oynamakta; fakat bireysel faydanın hayata geçirilebilmesi ve korunması ekseninde ortak fayda da, gerçekleştirilmesine yönelik bir duygudaşlıkla ortaya çıkan, adaletli olanı zihnimizde erdemli hale getiren ahlaki onayın kaynağı

⁵⁴ MacIntyre, s. 395; Hume, A Treatise, s. 491. MacIntyre'a göre Hume, mülkiyete ilişkin adalet duygusunu, mülkiyetin amaçları olarak nitelendirilebilecek mülkiyette istikrarın sürdürülebilmesi ile mülkiyetin devrinin ve ahde vefa ilkesinin gerçekleştirilebilmesiyle sınırlı olacak biçimde değerlendirir. Hume açısından bu duygu, mülkiyetin dağılımı bakımından hiçbir dışsal standarttan bahsedilemeyeceği için, dağılımın adil olup olmadığının değerlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılamaz. İnsanların içinde bulundukları toplumsal konumun derecesi, sahip oldukları mülkiyetin miktarıyla orantılıdır ve toplumsal düzene yönelik itirazlar da mülkiyetin adaletsiz dağılımına atfı yapılarak ya da adaletin ilkelerine başvuru olarak gerekçelendirilemez. MacIntyre, s. 395; Solmaz Zelyüt (Hünler), Rawls ve MacIntyre - İki Adalet Arasında- Liberal ve Komunitaryan Düşüncelerin Çatışma Alanı, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 209-210.

⁵⁵ Hume, A Treatise, s. 491-498. Hume'a göre mülkiyetin istikrarı genel kurallarla sabitlenmelidir. Tekil bazı durumlarda toplum bundan zarar görse dahi, söz konusu zarar, kuralın istikrarlı biçimde uygulanıp sürdürülmesi ve toplumda tesis ettiği barış ve düzen sayesinde kolaylıkla telafi edilebilecektir. Ibid., s. 497.

⁵⁶ Ibid., s. 579-580. Herkes için faydalı olduğunun zamanla anlaşılmasının ardından, mülkiyet kurallarına karşılıklı bağlı kalarak hareket edilmesine ilişkin uygulamalar sürekli bir uzlaşım konusu haline gelmiştir. Bu uzlaşımlara aykırı davranışları, yaptırımlarla cezalandıracak bir otorite olarak devletin tesisinden sonra da söz konusu uygulamalar, yerleşik yasalara yani pozitif hukuk kurallarına dönüşmüştür. Neil McArthur, "David Hume's Legal Theory: The Significance of General Laws", *History of European Ideas*, C. 30, S. 2, 2004, s. 150.

olduğundan önemli bir işlev görmektedir.⁵⁷ Başka bir ifadeyle adaletin -ve hukukun- kökeni, insanların bencilliği ile sınırlı cömertliği ve doğanın insanlık için sunduğu kıt kaynaklarla ilgilidir; salt ortak faydaya duyulan saygıyla veya akılla bağlantılı değildir; sonsuz, değişmez ve evrensel nitelikli fikir ve ilkelerle de açıklanamaz.⁵⁸ Hume açısından, toplumun kuruluşunu önceleyen farazi bir doğa durumunda mülkiyet olmadığı gibi, bunun bir sonucu olarak, adalet ya da adaletsizlik diye bir şey de yoktur.⁵⁹ Hume'un bu görüşlerinden hareketle, mülkiyetin adeta adaletle özdeşleştiği, mülkiyetin bulunmadığı bir yerde adaletten veya adaletsizlikten bahsedilemeyeceği, adil olan ile olmayana ilişkin insani ölçütlerin kaynağının mülkiyetin varlığıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla adalet, mülkiyetin güvence altında olmasını, dokunulmazlığını ve istikrarını zorunlu olarak gerektirirken; adaletsizlik de mülkiyetin üçüncü şahıslarca gasp edilmesine ilişkindir. Adalet ve adaletsizlik düşüncesinin diğer bir boyutu, sözleşmeler yoluyla ve özgür iradeyle mülkiyetin devredilebilmesi olgusu çerçevesinde ortaya çıkmaktadır.

Hume'a göre, mülkiyetin dokunulmazlığı ve istikrarı, adaletin içkin özelliklerinden biri olarak büyük önem taşıyorsa da sahip olunan mülkün devredilebilmesi de adalet düşüncesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Mülkiyet bağlamında ortaya çıkan üç temel yasadaki ilki olan, mülkiyetin dokunulmazlığına ilişkin istikrar ilkesinin en önemli istisnası, ikinci temel yasayı oluşturan, mülkiyet konusu nesnenin sahibinin rızası ile üçüncü kişilere devredilebilmesidir.⁶⁰ Sözleşme özgürlüğünün işlerliğini sağlayan ikinci yasa ile mülkiyet üzerindeki hakkın belirli koşullarda başkalarına geçirilebilmesi, Hume tarafından toplumun, mülkiyet sahiplerinin birleşmesiyle vücut bulan bir piyasa sistemi içinde değerlendirilmesinin bir yansıması olup dönemin ticari toplum

⁵⁷ Hume, *A Treatise*, s. 499-500. Hume açısından duygudaşlık, insan doğasında var olan çok güçlü bir ilkedir. Bu nedenle adalet, ortak faydanın gerçekleştirilmesine yönelik bir duygudaşlık olduğu sürece onaylanır. Eğer böyle bir duygudaşlık yoksa insanlar ortak faydaya kayıtsız kalırlar. Burada ortak faydanın gözetilebilmesi için, bireysel bir faydaya sahip olunması ve bunun toplum içindeki ilişkiler bakımından korunması gerektiği yönünde bir düşüncenin varlığı duygudaşlığı ortaya çıkarır. *Ibid.*, s. 618.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 495-496.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 501.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 514.

tahayyülüyle de uyumludur.⁶¹ Nasıl mülkiyetin istikrarı fayda eksenli bir kuralla ilişkiliyse rızaya dayalı devri de aynı kuraldan kaynaklanır.⁶² Dünyanın çeşitli coğrafyalarında değişik metalar üretildiğinden ve insanlar farklı işlerle kendilerini sınırlandırıp onların üretiminde yetkinlik kazandıklarından, bunların karşılıklı mübadelesine dayalı ticari faaliyetlerin yürütülmesi de zorunluluk haline gelir.⁶³ Mülkiyetin devri ekseninde vücut bulan bu ticaretin düzenli biçimde sürdürülebilmesi için, toplumsal zorunluluk ve faydaya dayanan bir insan icadı ve -doğal bir niteliği bulunmayan- uzlaşma dayalı bir ahlak kuralı olarak verilen sözlerin yerine getirilmesi yükümlülüğü, yani üçüncü temel yasa olan ahde vefa ilkesi ortaya çıkar.⁶⁴ Ahde vefanın özü sayılan söz verme eylemi, insanın, bir şeyi yerine getirme kararını ifade eden bir vaat olup karşılıklı faydaya dayalı ticari faaliyetlerin ve genel anlamda insanlar arasındaki ilişkilerin bugün ve gelecekte de güven içinde yürütülebilmesini sağlar ve aynı zamanda sözünün gereğini yerine getirmeyen kişinin, yaptırım olarak kendisine bir daha güvenilmeme cezasına maruz kalmasına yol açar.⁶⁵ Hume'a göre, şimdiye kadar doğal yasa olarak kabul görse de tıpkı adalet, mülkiyetin istikrarı ve rıza yoluyla devrilebilmesi gibi ahde vefa ilkesi de tamamıyla yapay bir insan icadından başka bir şey değildir.⁶⁶ Dolayısıyla Hume'un "doğa-

⁶¹ Whelan, s. 110; Rawls, Politik Felsefe, s. 298-299. Ayrıca bkz. MacIntyre, s. 418.

⁶² Hume, A Treatise, s. 514.

⁶³ Ibid. Hume'un, ülkenin iktisadi gelişimi yönünden ticari faaliyetlere büyük önem verdiği görülür. Ona göre ticaret, insanları çalışmaya teşvik ettiği gibi sermaye birikimi sayesinde sanayinin gelişmesinde de rol oynar ve ülkenin refah düzeyinin artmasına yardımcı olur. Hume için ticaretin, sadece metalarla sınırlı olmadığı, karşılıklı fayda ve kazancın sağlanabilmesi açısından -doğrudan insan emeğini konu edinmesi itibarıyla- hizmetleri de kapsayacak bir niteliği haiz bulunduğu belirtilmelidir. Hume'un son olarak, lüks metaların üretim ve kullanımını da fayda eksenli bir yaklaşımla hem özel hem kamusal bağlamda ele alarak bunlara ilişkin son derece olumlu bir yaklaşım benimsediğini belirtmek gerekir. Ona göre lüks metalar; zenginliğin, zarafetin ve çağdaşlığın bir göstergesi olduğu gibi ticaret ve sanayinin gelişimi açısından da büyük önem taşımaktadırlar. Hume, Siyasi Denemeler, s. 258-259; Hume, A Treatise, s. 520-521; Yürüşen, s. 531-534.

⁶⁴ Hume, A Treatise, s. 516-519.

⁶⁵ Hume, Siyasi Denemeler, s. 351; Hume, A Treatise, s. 522; David Hume, İntihar Üzerine ve Diğer Denemeler, (Çev. Aylin Pekaş, Münevver Özgen/Levent Özşar), Biblos Kitabevi / Yayınları, Bursa 2017, s. 161-162; Rawls, Politik Felsefe, s. 298-299.

⁶⁶ Hume, A Treatise, s. 526; 543; Sabine, Siyasal Düşünceler Tarihi II, s. 296.

nın kanunları", "temel kanunlar", "adalet kanunları / kuralları" veya "ahlak kuralları" gibi yer yer farklı biçimlerde adlandırdığı kavramlar; özünde mülkiyetin istikrarı, rızayla devri ve ahde vefa çerçevesinde adaletle özdeşleştirdiği mülke ilişkin temel uzlaşılardan başka bir şey değildirler.⁶⁷ Adaletle ilişkin bütün kurallar, İngiliz liberal geleneğinin ana akımı içinde konumlandırılabilir bir yaklaşımının ürünü olup kapitalist üretim tarzının, üretim sürecindeki aktörler arasındaki rekabetin ve bu rekabet sırasında herkesin kendi iktisadi çıkarını takip etmesine dayalı serbest piyasa sisteminin düzenlenmesini amaçlayan bir içeriği haizdir.⁶⁸ Hume'un geliştirdiği bu mülkiyet -ve aynı zamanda adalet- anlayışının, hem piyasa paradigmasının insan davranışları hakkındaki varsayımlarıyla uyumlu olması hem de piyasa ekonomisinin bütünlüklü bir açıklamasının rasyonel tercih teorisinin terimleriyle yapılabileceğini göstermesi itibarıyla ayrıksı ve özgün bir niteliği bulunmaktadır.⁶⁹ Bu anlayış, tam da dönemin ekonomi politik gerçekliği olan yeni bir ticari toplum tahayyülünün gerekliliklerini karşılamaya dönük bir altyapı tesis etme gayreti olarak yorumlanabilir. Mülkiyet hakkının kutsallığının ve sözleşme özgürlüğünün genelgeçerliğinin nasıl sağlanabileceği ve sürdürülebileceği özelinde ortaya attığı fikirlerle Hume, hızlı bir gelişim gösteren serbest piyasanın koşullarıyla uyumlu bir devlet ve hukuk anlayışına da zemin hazırlamaktadır.

Devletin -hükümetin- nasıl ortaya çıktığı meselesine bakıldığında Hume'un benimsediği perspektif, öncüllerinin aksine ve doğa durumu ile toplum sözleşmesi anlayışlarının dışında, devleti, insani gelişimin sonucunda ortaya çıkan mutlak bir zorunluluk ya da iyilik olarak görmek yerine özel mülkiyetin doğuşunu takiben yine insanlar arasında varılan bir uzlaşım şeklinde değerlendirmektir. Ona göre devletsiz toplum durumu, insanlığın en doğal hallerinden biri olsa da zenginliğin ve malların artmasının ardından mülkiyetin istikrarı, üçüncü kişilere rızayla devri ile ahde vefa ilkesi olarak nitelendirilebilecek üç temel yasaya ve adalet kavramına gereksinim duyulmuş; toplumsal

⁶⁷ Rawls, *Ahlak Felsefesi*, s. 100. Bu yönüyle adaletin, Hume açısından yasallık ve kanuna uygunlukla aynı anlamda düşünüldüğü ve mülkiyetin korunması ile paylaşımı ekseninde, pozitif hukukun uzanımında değerlendirildiği söylenebilir. Ali Taşkın, "Hume'un Adalet Kuramı", *Felsefe Dünyası*, S. 56, 2012, s. 107.

⁶⁸ Rawls, *Politika Felsefesi*, s. 298; Whelan, s. 106.

⁶⁹ Waldron, s. 87-88; Moore, s. 112.

yaşamın sürdürülebilmesinin, bunlar bulunmadığında imkânsız hale geldiği anlaşılmış ve insanlar devletli aşamaya geçmek zorunda kalmışlardır.⁷⁰ İnsanlar, barışı korumak ve adaleti sağlamak amacıyla devletin gerekliliğini idrak ederek bir araya gelmiş; yöneticileri -sivil otoriteyi- seçip onların sahip olacakları gücü belirleyerek onlara itaat sözü vermişlerdir.⁷¹ Ancak bu itaat sözü, -Locke gibi- eski toplum sözleşmesi kuramcılarının anladığı biçimde, yurttaşların yönetime bağlılığını salt söz verme ediminin mükellefiyeti ve rızayla ilişkilendirerek açıklayan doğal bir ahlaki yükümlülük değildir; aksine tamamen yapay nitelikte, insanların gönüllü olarak icat ettikleri, mülkiyet eksenli üç temel yasayla ve yine insanlar arası uzlaşma dayanan adalet olgusuyla benzer özellikler göstermektedir.⁷² Dolayısıyla üç temel yasa ile adaletin gerçekleştirilmesi için verilen itaat sözü, insanların eski kazanımlarını korumak ve yenilerini elde etmek için bireysel fayda eksenli bir icat olarak devletin kurulmasını sağlamış ve devlet bir kez ortaya çıktıktan sonra da ona itaat, verilen bir sözün yükümlülüğünden ziyade devletin kurumsal varoluşunun bir sonucu haline gelmiştir.⁷³

⁷⁰ Hume, *A Treatise*, s. 541. Hume, “Ahlakın İlkeleri Üzerine Bir Soruşturma” adlı eserinde, insanın sahip olduğu mülkiyet nedir sorusunu, kendisi için ve sadece kendisi tarafından kullanılması yasal olan herhangi bir şey olarak cevaplandırmaktadır. Mülkiyeti ayırt edebilmek için yasalara, geleneklere, emsallere, benzetmelere veya başka örneklerle başvurulabileceğini belirtiyorsa da gerek mülkiyet gerek adalet yasalarının, nihai olarak insan topluluğunun ortak faydasını ve mutluluğunu amaçladıklarını söylemektedir. Hume, *An Enquiry* s. 13; 23. Burada Hume’un, her ne kadar ortak faydayı bireysel faydadan daha fazla ön plana çıkardığı düşünülebilirse de bu iki fayda duygusunun birbirini tamamladığı göz ardı edilmemelidir, Mülkiyetin istikrarı, rızayla devri ve ahde vefa gibi temel yasalar, öncelikle bireysel faydayla, ama hemen ardından bireysel faydaya karşılıklı saygı gösterilmesi esasına dayanan ortak faydayla ilişkilidirler. Devletin ortaya çıkması bu açıdan, uzlaşımların kurallarla güvence altına alınması ve kuralların uygulanması bağlamında ortak faydanın sürekliliğini sağladığı gibi bireysel faydanın korunabilmesini de mümkün kılmaktadır.

⁷¹ Hume, *A Treatise*, s. 541.

⁷² *Ibid.*, s. 542-543. Rawls, *Politika Felsefesi*, s. 281-286; Bix, s. 593-594. Hume açısından, insanların siyasal ve toplumsal birlikteliği ile bunun bir sonucu olarak devletin ortaya çıkışı, kurgusal bir toplum sözleşmesine dayanan karşılıklı rıza ve bunu takip eden gönüllü itaatkârlıktan ziyade, bireysel ve ortak çıkarların, adetlerin, hukuk kurallarının, uzlaşımların ve zamanla kazanılan alışkanlıkların belirleyici olduğu tarihsel ve sosyolojik bir zeminde vuku bulmuştur. Gürkan, s. 64.

⁷³ Hume, *A Treatise*, s. 543-545; Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi II*, s. 295; Umut Dağ, “John Locke ve David Hume’da Siyasi İktidarın Meşruiyetinin Kaynağı”, *Felsefe Dünyası*, S. 77, Yaz 2023, s. 244. Sabine’e göre Hume, çok eski dönemler-

Devletin icat edilmesini meşru ve zorunlu kılan şey, yaşam ve mülkiyet gibi haklarının korunması kadar sözleşmelerin uygulanması için gerekli güven ortamının yaratılması ve sürdürülebilmesi bağlamında, insanların düzene ve kanunlara itaatlerinin garanti altına alınmasına duyulan ihtiyaçtır.⁷⁴ O halde insanlar, öncelikle kendi faydalarına daha uygun buldukları için ve hemen ardından toplumsal düzen, huzur ve uyumu koruyup ortak günlük yaşamda karşılıklı güven ve itimadı sağlamak amacıyla verdikleri sözleri yerine getirmeyi ve yöneticilere boyun eğip itaat etmeyi seçmişlerdir.⁷⁵ Yöneticilere itaat etmeye yönelik davranış böylece doğmuş ve zamanla insanların alışkanlıklarıyla giderek güçlenmiştir.

Hume, insan zihninin işleyişi bağlamında kullandığı bir kavram olarak alışkanlık duygusunun, itaati açıklamakta da işlevsel olduğunu düşünmekte; insanların, itaat etme konusunda süreç içinde belirli bir alışkanlık kazandığını ve bu sayede itaati içselleştirebildiklerini söylemektedir. Alışkanlık dışında hiçbir duygu insanlar üzerinde bu kadar büyük bir etki yaratmadığından, uzun süre boyunca bir otoritenin egemenliği altında yaşamaya alışanlar, sadakati ahlaki bir zorunluluk olarak varsaymaya başlamakta ve içgüdüsel bir itaat düşüncesi de onların zihinlerine bütünüyle egemen hale gelmektedir.⁷⁶ Bu içgüdüyü yaratan şey özünde faydaysa da, onun yönünü belirleyen, alışkanlık duygusundan başka bir şey değildir.⁷⁷ Dolayısıyla icat edilmiş bir davranış olarak otoriteye itaat, her ne kadar yöneticinin kişisel erdemleri, soyuna duyulan saygı ve hayranlık, adalet düşüncesi ya da toplumsal etki gibi farklı motivasyonlarla doğup biçimlense de, nihayetinde alış-

de, ilk toplulukların oluşturulması aşamasında bir sözleşmeden bahsediyor olsa da modern toplumlarda insanların, neden devlete itaat ettiği sorusuna sözleşme kavramına başvurarak yanıt vermenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Burada mülkiyetin korunması ve metaların değiş tokuşuna dayalı bir düzenin sürdürülmesi ve istikrarın korunması için, bireysel ve ortak faydanın sağlanabilmesi bağlamında yükümlülük, uzlaşım ve alışkanlık gibi olguların daha önemli bir rol oynadığı kanaatinde. Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi II*, s. 294-295.

⁷⁴ MacIntyre, s. 416-418.

⁷⁵ Hume, *A Treatise*, s. 544.

⁷⁶ Ibid., s. 556; Hume, *Siyasi Denemeler*, s. 111; 341.

⁷⁷ Hume, *A Treatise*, s. 556. İnsanların devlete itaati ve bu itaatte fayda ve alışkanlık kavramlarının etkisi konusunda ayrıca bkz. Zeki Aktaş, "David Hume'da Siyasal Otoriteye İtaat Yükümlülüğünün Gerekçesi ve Sınırları", *Felsefe Dünyası*, S. 77, 2023, s. 155.

kanlığın etkisiyle içselleştirilmekte ve bu süreçte alışkanlık duygusu, itaatin onurla, itaatsizliğin ise utançla ilişkilendirildiği bir sadakat fikrine dönüşerek bir erdem gibi anlaşılıp özümsemektedir.⁷⁸

Hume, insanların devletle yöneticilere itaat etmesinin temel güdüsünü ortak fayda duygusu ekseninde açıklayıp başka hiçbir duygu ya da ilkenin, insanların doğal hırslarını sindirerek bu itaatin sürekliliğini sağlamayacağını söylemekte; ancak faydanın ortadan kalkmasıyla birlikte itaatsizliğin başlayacağını ve hatta direnme hakkının gündeme gelebileceğini belirtmektedir.⁷⁹ Hume açısından ortak fayda; mülkiyette istikrar, mülkiyetin devri, ahde vefa ve adalet gibi bireysel çıkarların, insanlar arasında karşılıklılığa dayanan bir düzen içinde en iyi biçimde korunabileceğinin deneyimlenmesi sayesinde ön plana çıkmakta ve devlete itaat ile bağlılık da bu şekilde gerçekleşmektedir.⁸⁰ Devlet, bu fayda düşüncesine aynı zamanda insanları ikna edebilme avantajını da eklediğinde, kendisine yönelik itaati bir o kadar güvence altına almaktadır.⁸¹ O halde yöneticilerin otoritesinin tanınmasının nedenini ve devletin varoluşunun özünü, insanların ortak faydasıyla

⁷⁸ Rachel Cohon, "The Shackles of Virtue: Hume on Allegiance to Government", *History of Philosophy Quarterly*, C. 18, S. 4, 2001, s. 407-408.

⁷⁹ Hume, *A Treatise*, s. 553. Hume, direnme hakkı bağlamında başta Locke olmak üzere, kendisinden önce öne sürülen ve onu genel anlamda doğal hukuk ekseninde bir hak olarak meşrulaştırmaya çalışan yaklaşımları, her ne kadar doğru bir sonuca varmışlarsa da yanlış ilkelerden ve akıl yürütmelerden hareketle bir başlangıç durumu oluşturdukları gibi gerekçelerle eleştirir. Söz konusu yaklaşımlar, insanların özgür biçimde ve gönüllü rızalarıyla elde etmeyi amaçladıkları koruma ve güvenlik gibi belli avantajlar için, doğal özgürlüklerinden vazgeçerek siyasal toplumu oluşturup ona bağlandıklarını söylemektedir. Yöneticiler, koruma ve güvenliği sağlayacakları yerde zorbalık ve baskı uygulamaya başladıklarında ise insanların sözleşmeden kurtularak devletli aşamadan önceki özgürlük durumuna geri döneceklerini belirtirler. Hume'un bu noktada eleştirdiği konu, direnme hakkına ilişkin klasik yaklaşımların, insanların bireysel fayda eksenli güdülerıyla kendi durumlarını iyileştirme yönündeki düşüncelerini yeterince göz önüne almamalarıdır. Ona göre yöneticiler, eğer insanların itaatinden bir fayda elde ediyorsa insanlar da açık veya zımni olarak onların otoritesinden bir fayda elde etmelidir; kimse yöneticilerin kendi payına düşeni yerine getirmeden insanların onlara itaat etmelerini beklememelidir. Klasik yaklaşımı savunanlar gerçek dünyada olup bitene baksalar, iddia ettikleri tasarımlara uyabilecek hiçbir husus bulamayacaklardır. *Ibid.*, s. 549-550; Hume, *İntihar*, s. 148; Hume, *Siyasi Denemeler*, s. 340-341.

⁸⁰ Hume, *İntihar*, s. 160-161.

⁸¹ Hume, *Siyasi Denemeler*, s. 103-104.

ilişkilendirip politik toplumda koruma altında ve güvenlik içinde bir arada yaşayarak onun imkânlarından yararlanabilmeleri olduğunu düşünen Hume,⁸² bu ortamın sağlanamadığı durumlarda, baskının ve zorbalığın yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte, doğal olarak boyun eğme, yani -alışkanlığa dayalı- pasif itaat yükümlülüğünün de ortadan kalkacağı ve direnişe izin verilebileceği kanaatindedir.⁸³ Ancak Hume açısından genel kural, çok ağır baskı ve zorbalık durumu gibi -halkın güvenliğini yok eden- istisnalar hariç tutulursa, her koşulda egemene boyun eğilmesi gerekliliği olduğundan, onun siyaset ve hukuk felsefesinde sadece sınırlandırılmış bir direnme hakkından bahsedilebilir.⁸⁴ Toplumsal düzenin olağan akışı sürerken, hiçbir şey direnme hakkı kadar zararlı ve canice değildir; devrimlere eşlik eden sarsıntılar ve hükümetlerin devrilmesi gibi sonuçlar, insanlar arasında evrensel bir karışıklığa ve anarşiye yol açacağından, bu hakkın kullanılıp itaatten vazgeçilmesinde, avantaj ve dezavantajların hassas bir şekilde tartılması şarttır.⁸⁵ Başka bir ifadeyle direnme hakkının meşruiyeti, bu

⁸² Hume açısından, halkın güvenliğinin sağlanması en yüce yasa olup diğer tüm özel yasalar buna bağlıdır. Olağan dönemlerde bu yasalara uyulup saygı gösterilmesinin yegâne sebebi, güvenlik ve ortak faydanın sağlanabilmesinin genellikle eşit ve tarafsız bir yönetimi gerektirmesindendir. Hume, *An Enquiry*, s. 22.

⁸³ Hume, *A Treatise*, s. 550-552.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 554; Beitzinger, s. 32; Stephan Buckle/Dario Castiglione "Hume's Critique of the Contract Theory", *History of Political Thought*, C. 12, S. 3, 1991, s. 466-467.

⁸⁵ Hume, *A Treatise*, s. 533-534; Yürüşen, s. 470-475. Hume'un, direnme hakkı bağlamında 1688 Devrimi konusundaki görüşlerine de bu bağlamda bir ara parantez olarak değinilmelidir. Hume, her ne kadar devrimin ve direnme hakkının meşruluğuna ilişkin ayrıntılı bir analiz yapmaktan kaçınıyorsa da esasen uzun mülk sahipliği kavramından hareketle 1688 Devrimi'ni meşru saymaktadır. Bununla birlikte Hume'un, direnme hakkının gerçekten doğup doğmadığı hususunda temkinli bir dili tercih ederek son tahlilde devrimin ve devrimin ardından çıkan yönetsel yapının meşruiyetinin, günümüze uzanan siyasal ve toplumsal gelişmeler de göz önüne alındığında, artık sorgulanamayacağı kanaatinde olduğu söylenebilir. Hume'a göre, 1688 Devriminin İngiliz anayasal düzeni üzerinde son derece iyi ve olumlu sonuçları olduğu reddedilemez ancak direnme hakkının ne zaman meşru olduğunu bilebileceğimiz ve bu konudaki tartışmalarda karar verebileceğimiz mutlak kurallar koymak hukuk kadar felsefe için de imkânsız görünmektedir. Bununla birlikte hükümet, karşılıklı fayda ve güven ilişkilerine dayanan bir insan icadı olduğundan, baskı ve zorbalığını büyük ölçüde arttırdığı durumlarda ona karşı direnmenin meşruiyet kazandığından bahsedilebilir. Her ne kadar direniş ve şiddet yasadışı bir isyan sayılsa da iktidar sahibinin sadece halka karşı önlemlere giriştiği hallerde değil gücünü anayasa ve diğer yasal düzenlemelerin belirlediği çerçevenin dışına çıkarak kullanmaya başladığı du-

hakkın kullanılması ile kullanılmaması durumları arasındaki bireysel ve ortak fayda duygularının dikkatli bir şekilde hesaplanmasından geçmektedir. Bu aşamada Hume -ortak faydaya dayalı uzlaşımın sürdürülmesini bir zorunluluk olarak gören anlayışının da etkisiyle-, siyasi ve hukuki düzenin devamı bakımından, kamu otoritesinin zorbalık veya baskısı dayanılmaz bir boyuta ulaşmadığı ve özel mülkiyet sistemiyle serbest piyasa düzenini işlemez hale getirmediği sürece, insanların itaatsizlik etmekten kaçınması gerektiğini düşünür. Söz konusu yaklaşımın, aşağıda incelenecek hukuki pozitivizm geleneğiyle de uyumlu olduğu açıktır. Hume açısından, devlet ve hukuk gibi aygıtlara rengini veren ve onların temel özelliklerini belirleyen olgular, hiçbir zaman doğal hukuk veya toplum sözleşmesi gibi kavram veya kurumlara dayanmaz. Dolayısıyla kamu otoritesi, pozitif hukuktan tamamen uzaklaşmadığı veya onun kurallarını açık ve sürekli biçimde yok saymadığı müddetçe, doğal bir hak olarak direnmenin meşruiyetinden de bahsedilemez.

III. DAVID HUME'DAN JEREMY BENTHAM VE JOHN AUSTIN'E HUKUKİ POZİTİVİZMİN KURULUŞU

Hukuki pozitivizmin İngiltere'deki kurucuları arasında Bentham ve Austin en önemli isimler olarak yer alıyorsa da her ikisinin de Hume'un felsefi, siyasi ve hukuki yaklaşımından etkilenerek kendi hukuki pozitivizm anlayışlarını biçimlendirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Hukuki pozitivizmin felsefi temellerini oluşturan ampirizm ve faydacılık gibi yönelimlerin yanı sıra adaletin maddi içeriğine, doğal hukuka ve değere ilişkin görüşlerin reddedilerek hukuk düzeni olgusuna öncelik verilmesinde Hume'un düşünsel mirasının etkisi reddedilemez. Bu mirasın genel çerçevesini de dönemin İngiltere'sinin gerçekliklerini göz ardı ederek salt hukuki -normatif- bir zeminde açıklayabilmek mümkün değildir. Örneğin Hume'un felsefi yaklaşımında hâkim olan fayda kavramı, bilgi ve gerçekliğin içeriğinin be-

rumlarda da ona karşı direnmeye ve onun yönetimden indirilmesine izin verilir. Hume, direnme hakkıyla ilgili çizdiği bu çerçeveye karşın, yine de bu çerçevenin, 1688 Devrimi için ne kadar geçerli olduğu meselesi ile özgür bir ulusun sahip olması gereken tüm hak ve ayrıcalıkların o dönemde büyük bir tehlike altında olup olmadığı yönündeki tartışmaların, kendi çalışma konusunun dışında olduğunu belirtmeyi ihmal etmez. Hume, *A Treatise*, s. 563-565; MacIntyre, s. 423-424.

lirlenmesinde ve onların değerlendirilmesinde temel ölçüt olarak esas alındığı gibi aynı zamanda ekonomi politik yapı, devlet biçimi, hukuk düzeni, toplumsal alan ve ilişkilere dair yapılan analizler açısından da belirleyici bir öneme sahiptir. İlk iki bölümde ayrıntılı biçimde ele alındığı üzere, Hume'un hukuk ve adalet kavramlarına ilişkin geliştirdiği yaklaşım, özünde mülk sahiplerinin çıkarlarını korumak ekseninde bir işlevi olması itibarıyla tam da 18. yüzyıl İngiliz ekonomi politik düzeninin gerçekliğini yansıtmaktadır.⁸⁶ Dolayısıyla Hume'un hukuk ve siyaset felsefesine ilişkin geliştirdiği tezler, bu yüzyıldaki mülkiyet sahibi sınıfların toplumsal yapısının, kültürel düzeninin ve yaşam tarzının talep ile gerekliliklerine uygun bir teorik ve pratik bir alt yapının yansımalarını barındırmaktadır.⁸⁷ Klasik liberal iktisat teorisyenlerinin, bireyin farkında olmadan kendi çıkarının peşinden gidip onu en çoklamaya yönelik davranışlarda bulunmasının, piyasanın görünmez elinin yardımıyla toplumsal çıkara en büyük katkıyı yapacağına ilişkin görüşü keza Bentham'ın fayda ilkesinden hareketle, hukukun en fazla sayıda insanın en çok mutluluğunu sağlamakla görevli olduğunu belirten hukuki pozitivist yaklaşımı, kökenlerini Hume'un fayda merkezli felsefesinden alır.⁸⁸ Tüm bunlar Hume'u, hukuk felsefesi ve hatta hukuk teorisi yönünden de incelenmesi gereken önemli bir düşünür konumuna yükseltir.

Hume'un, hukuku pozitivistliği önceleyen bir düşünür olarak kabul edilebilmesini olanaklı kılan yaklaşımının en somut göstergelelerinden biri, yasa koyucunun temel görevini, *"devletin geleceğini şansa bırakmayıp, kamu işlerinin idaresini en ince noktasına kadar düzenleyen bir yasalar sistemi oluşturması gerek[liliği]"*⁸⁹ çerçevesinde tanımlamasında ortaya çıkmaktadır. Hume açısından meşru bir devleti salt zora dayalı bir yönetimden ayıran yegâne unsur, uzlaşma dayalı bir hukuk

⁸⁶ MacIntyre, s. 395.

⁸⁷ Ibid., s. 395-396.

⁸⁸ Akman, Ampirizm, s. 921; Smith, s. 484; Jeremy Bentham, "Principles of Judicial Procedure, with the Outlines of a Procedure Code", The Works of Jeremy Bentham- Volume II, (Edi. John Bowring), William Tait, Edinburg 1843, s. 8; Adnan Güriz, Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 21; Ahmet Gürbüz, "Günümüz Batılı Politik Yaklaşımların Kökeni Olarak İngiliz Yararcılığı / Utilitarianism", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 72, S. 1. 2014, s. 143-144.

⁸⁹ Hume, Siyasi Denemeler, s. 94.

düzeni kurması itibarıyla yasallığa sahip olmasıdır.⁹⁰ Başka bir ifadeyle devletin meşruluğu, belirli yasama politikalarına sadık kalması ve yasallığa sahip olması ekseninde, istikrarlı ve öngörülebilir bir hukuk düzeni kurup kuramamasına bağlıdır. Keza adaletin, yapay bir kurum olarak görülüp hukuka içkin bir öge olarak tanımlanmaması, mülkiyete, sözleşmeye ve ahde vefaya ilişkin hukuk kurallarına itaat edilip uyulması bağlamında hukuk düzeninin etkinliğinin bir ölçütü olarak kabul edilmesi de⁹¹ Hume'un, hukuki pozitivizmin bir öncülü olarak yorumlanabilmesinin önünü açmaktadır. Böyle bir yaklaşımın, adaleti bir değer olarak hukukun merkezine koyan doğal hukukçu görüşleri, onu farklı biçimlerde de olsa, maddi anlamda hayata geçirebilmeye ve uygulayabilmeye dönük arayışları -dağıtıcı, denkleştirici ya da hakkaniyet olarak adalet gibi maddi adaletin gerçekleştirilmesine dönük uğraşları-, bütünüyle hukuksal olanın dışına çıkararak ayırması ve bunların yerine salt prosedürel bir adaletin varlığını yeterli görmesi itibarıyla hukuki pozitivizmi önceleyen bir niteliği haiz olduğu aşikârdır. Bu yönüyle, Hume açısından adalet ve adaletsizliğin ölçütünün, başta mülkiyet eksenli yasalar olmak üzere hukuk düzeninin emrettiği kuralların şeklen uygulanıp uygulanmaması meselesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Hume'un adalet anlayışının, dönemin liberalizminin gereklilikleriyle, yani hukuk kurallarının şeklen uygulanması suretiyle serbest piyasa sisteminin ihtiyaç duyduğu öngörülebilirliği ve belirliliği sağlamakla görevli bir hukuk düzeni yaklaşımıyla fazlasıyla uyumlu olduğundan bahsedilebilir.

Hume'un hukuk düzenine ve yasaların nasıl olması gerektiğine ilişkin görüşlerinin pozitivist yönü aynı zamanda onun hukuka ilişkin sosyolojik yönleri de olan bir perspektif benimsemesinde kendini göstermektedir. Ona göre yasalar, devletin anayasasına, geleneklere, iklime, dine, ticarete ve toplumun durumuna sürekli atıfta bulunmak durumunda olduğu gibi, örneğin mülkiyete ilişkin meseleler, doğal

⁹⁰ Sabine, Siyasal Düşünceler Tarihi II, s. 296. Hume açısından devletin meşruiyeti, nasıl bir hukuk düzeninin varlığıyla ilişkiliyse o hukuk düzeninin meşruluğu da mülkiyete ilişkin üç temel yasayla vücut bulan adalet olgusuyla, başka bir ifadeyle özel mülkiyet hakkının korunup kollanmasıyla bağlantılıdır. Devletin insanlardan itaat beklemesi, hukuk düzeni ancak böyle bir fonksiyonu yerine getirebiliyorsa mümkündür. Yürüşen, s. 470.

⁹¹ Rawls, Politika Felsefesi, s. 300-302.

adalet kurallarının değil, bu kuralları o toplumun özel durumlarına göre genişleten, kısıtlayan, düzenleyen veya değiştiren medeni hukuk kurallarının yetkisine tabi olmalıdır.⁹² Locke'un klasik liberalizminin özünü teşkil eden ve başta mülkiyet olmak üzere doğuştan gelen hakların yasama faaliyetiyle düzenlenmemesi gerektiği yönündeki minimal devlet anlayışını yansıtan görüşleri, doğal hukukun bir kenara bırakılmasını savunan Hume tarafından reddedilmiş; Hume'un öne sürdüğü argümanlar, İngiliz liberalizminin hukuk konusundaki yaklaşımında bir dönüşümü başlatmış ve söz konusu dönüşüm, Bentham'ın da savunduğu yeni bir yasama politikasının, hukuki pozitivizmin çeperinde ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.⁹³ Böyle bir yasama politikasının savunulması, her ne kadar liberalizmin devlet müdahaleciliğini reddeden yaklaşımıyla ilk başta bir çelişki oluşturuyor gibi görünüyorsa da bunun doğru olmadığı belirtilmelidir. Bentham'ın yasama politikasının, klasik liberal iktisatçıların benimsediği *laissez faire* düşüncesiyle veya her bireyin kendi çıkarını ençoklamaya yöneldiğinde toplumsal faydanın da ençoklanacağı kabulüyle çatışmadığı; aksine bireysel ve toplumsal mutluluk için devletin ekonomik alana müdahale etmeyip kendiliğinden ortaya çıkan bir uyumla -görünmez elle- biçimlenen serbest piyasa düzeninin toplum için en faydalı sonuçları sağlayacağı görüşünden beslendiği göz ardı edilmemelidir.⁹⁴ Böyle bir yasama politikasının savunulmasında, sanayi kapitalizmin gerekleriyle bağdaşmayan yasaların ilga edilip yenilerinin yapılması ihtiyacı etkili olduğu gibi, yükselen işçi sınıfı muhalefetiyle başa çıkabilmek için etkili bir ceza hukuku sistemine ihtiyaç duyulması da rol oynamıştır.⁹⁵ 18.

⁹² Hume, *An Enquiry* s. 22. Hume'un hukuka ilişkin yaklaşımının sosyolojik boyutunun önemli bir göstergesi, adalet ve mülkiyete ilişkin kurallara yönelik yaptığı analizlerinden ortaya çıkar. Hume açısından söz konusu kurallar, sadece bir toplumun deneyim yoluyla değerini öğrendiği kurallar olmayıp aynı zamanda toplumsal hayatın sürdürülebilmesinin temel öğeleridirler. Ian F. G. Baxter, "David Hume and Justice", *Revue Internationale de Philosophie*, C. 13, S. 47, 1959, s. 127.

⁹³ Mehmet Tevfik Özcan, "Önsöz", *Yasamanın İlkeleri*, (Jeremy Bentham), 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017, s. VI-VII.

⁹⁴ Güriz, *Faydacı*, s. 6; 57; 112; Alessandra Facchi, "Bentham'ın Faydacılığı", *Felsefe Tarihi 6: Marx'tan Beşeri Bilimlerin Doğasına*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2024, s. 184.

⁹⁵ Özcan, *Önsöz* (Yasamanın İlkeleri), s. VII. Bentham'ın düşünce sisteminin pek çok özelliğinin, sanayi kapitalizmin doğuş sürecinden önemli oranda etkilendiği söylenebilir. Uslu, *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 2*, s. 429.

yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı itibarıyla İngiliz ekonomi politik sisteminde, mülk sahibi egemen sınıfların, doğuştan haklar söylemine veya doğal hukuk kuramlarına artık daha fazla gereksinim duymaması, keza ekonomik ve siyasal eşitlik gibi alt sınıflardan gelebilecek alternatif taleplerin doğal hukuka atıf yoluyla meşrulaştırılması riskini fark etmesi, onları salt pozitif hukuku esas alan bir hukuk düzeni anlayışını desteklemeye yöneltmiştir. Bu süreçte kendi özgün formuna kavuşmaya başlayan hukuki pozitivizm, yasaların prosedürel biçimde uygulanmasıyla sınırlı bir alanda adaleti konumlandırmaya çalışarak ve başta doğal hukuk olmak üzere, değer merkezli bütün yaklaşımların hukukun konusu olmaktan çıkarılması gerektiğini savunarak hukuk düzeninin pratikteki işlevini daraltmış; onu, mevcut kapitalist özel mülkiyet sisteminin sürdürülebilmesine ilişkin zorunlulukları karşılamaya dönük bir araç haline getirmiştir. Artık hukukun konusu, olması gerekenden olanın alanına indirgenmiş ve hukuk, salt egemen iradenin bir ürünü kabul edilip hukukçuların görevi de yasaların şekillen uygulanmasının hudutlarını aşmayacak bir kapsam içinde tanımlanmıştır. Bütün bunların hukuk teorisine aktarılması ve sonrasında uygulamada hâkim anlayışlar haline gelmesi, Hume'un yolunu açtığı ama Bentham ve Austin'in esaslarını çizip güzergâhını belirlediği bir minvalde gerçekleşmiştir.

Bentham'ın hukuk felsefesi ve dolayısıyla hukuki pozitivizm anlayışına temel oluşturan görüşleri incelenmek istendiğinde, ahlak felsefesinin özünü oluşturan ve Hume'un fikirleriyle pek çok ortak yön barındıran,⁹⁶ liberalizmle uyumlu, dünyayı fayda eksenli bir düşünceyle açıklamaya dönük uğraşısının ön plana çıktığı görülür. Engels'e göre Bentham, ortak ve bireysel faydanın birbirinden ayrılmaz olduğunu söylemesine rağmen son kertede bireysel faydayı daha üstte konumlandırır; serbest rekabeti ahlaki olanın özü haline getirirken insan ilişkilerini mülkiyet ile eşyanın yasalarına göre düzenler ve zamanın ekonomi politik gerçekliğine uygun şekilde, bireysel faydayı ortak faydanın temeli sayıp ortak iyi (*general good*) kavramının yerine en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu kavramını koyar.⁹⁷ Bentham'ın,

⁹⁶ Bentham'ın, Hume'un eserlerini okuyarak ondan doğrudan etkilenmesine ilişkin bir açıklama için bkz. Sabine, Siyasal Düşünceler Tarihi III, s. 56.

⁹⁷ Engels, *The Condition of England I*, s. 486. Marx'a göre Bentham, faydacı felsefesini esasen Fransız filozof Helvetius'un fikirlerinden esinlenerek oluşturması-

Hume'la benzeştiği noktalar sadece fayda kavramına yüklediği anlamla sınırlı değildir; mülkiyet kavramıyla hukuk kavramı arasında kurduğu özdeşlik ilişkisi ve mülkiyeti herhangi bir biçimde doğal hukuka veya doğal haklara ilişkin açıklamalara başvurmaksızın ele alması da onu Hume'a yaklaştırır. Ona göre, medeni bir toplumda başta mülkiyet olmak üzere, bir insanın sahip olabileceği tüm haklar ve onlardan faydalanma beklentisi yasalardan kaynaklanır.⁹⁸ Doğal mülkiyet diye bir şey olmadığından, onun ortaya çıkışı kadar varlığını sürdürebilmesi de hukuka bağlıdır; bu nedenle hukukun ortadan kalkması demek

na rağmen katıksız bir İngiliz fenomenidir. Fayda kavramını temellendirebilmek için öne sürdüğü argümanlarla aslında "İngiliz dar kafalısını normal insan olarak alır" ve buradan hareket eder. Keza Marx, Bentham'ın faydacı anlayışının tam da dönemin İngiltere'sinin ekonomi politik düzeninin bir yansıması olduğu kanaatinde ve bunun iktisadi, politik, hukuki ve toplumsal sonuçlar doğurduğunu söyler. Ona göre bu düzende hâkim olan dört öge "Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlük! Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü, birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü, her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü, her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtarmaya çalışır. Bunların bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ve kimse başkaları için bir şey yapmadığından, şeylerin önceden kurulmuş uyumunun sonucu olarak ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı inayetinin himayesi altında, herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar". Karl Marx/Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, (Çev. Tonguç Ok/Olcay Geridönmez), 2. Baskı, Evrensel Basım Yayım, İstanbul 2013, s. 356; Marx, s. 177-178; 589 (dipnot 68).

⁹⁸ Jeremy Bentham, *The Limits of Jurisprudence Defined*, (Edi. Charles Warren Everett), Colombia University Press, New York 1945, s. 84. Bentham'a göre bir hırsızın çaldığı bir nesneden faydalanma beklentisi bile yasaların korumasından kaynaklanmaktadır. Hırsızlığı ortaya çıkmadığı sürece, hırsız da onu gerçekten satın almış ve yapmış biri gibi, hırsızlık konusu nesneden yararlanma hususunda -yasalar dolayısıyla- tam bir imkâna sahiptir. Ibid. Burada Bentham açısından haklar ile faydalanma beklentisi arasındaki ilişkinin hak ve yükümlülük kavramlarıyla bağlantı olduğu belirtilebilir. Zira Bentham'ın haklar analizine bakılacak olursa, hakların ancak yükümlülüklerden belirli biçimde faydalanan birileri olduğunda ortaya çıkacağı kabulü vardır. Dolayısıyla taraflardan birine yükümlülük getiren bir durumun, diğer taraf için hak ve bunun uzantısında fayda doğurduğundan söz edilebilir. David Lyons, "Founders and Foundations of Legal Positivism", *Michigan Law Review*, C. 84, S. 4, 1984, s. 724.

aslında mülkiyetin de sonunun geldiğini gösterir.⁹⁹ Mülkiyet ile hukuk arasında kurduğu zorunlu bağlantıyı fayda ilkesi içinde konumlandırarak Bentham'a göre, insan, çıkarının nerede olduğunu en iyi kendisi bilebileceğinden, bunu istediği biçimde gerçekleştirme imkânına kavuşturulmalı; dolayısıyla mülkiyet kavramına ilişkin yasadan kaynaklı sınırlamalar kaldırılmalı; bireylere, mülkiyetleri üzerinde daha fazla tasarruf yetkisi verilmeli ve bunlara paralel olarak sözleşme özgürlükleri de genişletilmelidir.¹⁰⁰ Bentham'ın bahsi geçen yaklaşımının, hukuk ile mülkiyetin varoluş koşullarını birbirleriyle özdeşleştirmek ve sözleşme özgürlüğünü olabilecek en geniş biçimde yorumlamak suretiyle, kapitalist mülkiyet düzeninin ve meta mübadelesine dayalı serbest piyasa sisteminin gerekliliklerine uyumlu bir hukuk teorisini temellendirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bentham açısından, ahlak ve yasalarda doğru olan her şeyin kendisinden türediği ve insan türü kadar eski olan fayda düşüncesi, sadece bireylerin davranışlarının istikametini belirleyen bir etmen değil; aynı zamanda devletin bütün idari işlem ve eylemlerinde hâkim olması gereken, bireysel veya toplumsal mutluluğun -hazzın- arttırılıp ıstırabın -acının- azaltılmasını hedefleyen genel bir ilke olarak kabul edilmelidir.¹⁰¹ Ancak fayda ilkesi, insan davranışlarının iyi veya kötü ya da doğru veya yanlış olarak değerlendirilmesinde akıl yoluyla keşfedilen *a priori*, değişmez, mutlak ve evrensel bir niteliği haiz olmayıp esasen bu davranışların gözlemlenmesine dayanmaktadır.¹⁰² Ayrıca söz konusu ilke, yasa koyucunun yasama sürecinde benimsemesi gereken temel kaide olduğundan, bu sürecin ve doğal olarak bütün yasal düzenlemelerin esas amacı da, hazların artırılıp acıların ortadan kaldırılması bağlamında toplumun -kamunun- genel mutluluğunu çoğaltmaya odaklanmalıdır.¹⁰³ Siyasi ve hukuki düzenin geliştirilebilmesi ve

⁹⁹ Jeremy Bentham, *Theory of Legislation*, (Çev. R. Hildreth), Trübner & Co., London 1864, s. 111; Bentham, *The Limits*, s. 85.

¹⁰⁰ Güriz, *Faydacı*, s. 108-111.

¹⁰¹ Bentham, *Yasamanın*, s. 1-3; 84; Jeremy Bentham, *Ahlak ve Yasama İlkeleri*, (Çev. Ömer Saruhanlıoğlu/Uğur Kâşif Boyacı), Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 17-19.

¹⁰² Oktay Uygun, *Hukuk Teorileri*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 117.

¹⁰³ Bentham, *Ahlak*, s. 37; 159; 270; Bentham, *Yasamanın*, s. 1. Bentham açısından ahlaken "iyi" ve "kötü" olanı belirleyen ölçütün, tam da buradaki haz ile acıların değerler toplamı olduğu söylenebilir. Haz ve acılar toplandığında, eğer sonuç haz lehine ise eylemin iyiliğe, buna karşın acı lehine ise kötülüğe eğilimli olduğundan

reform edilebilmesi için, fayda ilkesine dayalı yasama politikaları ön plana çıkartılmalıdır.¹⁰⁴ Bentham'ın hukuk alanındaki reformist yaklaşımı, hukuki pozitivizmin bir yasama politikası olarak benimsenmesi talebinin yanı sıra İngiliz *Common Law* uygulamasının, -büyük toprak sahibi aristokrasinin sahip olduğu ayrıcalıklar karşısında, başta orta sınıflar olmak üzere belirli iktisadi çevrelerin gelişen ticari düzen içindeki çıkarlarının lehinde daha öngörülebilir, rasyonel, belirli ve objektif bir hukuk düzeni ihtiyacı göz önüne alınarak- radikal biçimde dönüştürülmesi gerektiği fikrine de dayanmaktadır.¹⁰⁵ Ona göre, tıpkı ahlak gibi yasama süreci de, mümkün olabilecek en büyük toplumsal mutluluğun üretilmesine yönelmiş bir insan eylemlerini yönetme sanatından başka bir şey değildir.¹⁰⁶

Bentham, hukuki pozitivizmin ana hatlarının çerçevesini çizerken, yasa koyucu tarafından yasa olarak sunulan her şeyin yasa olduğunu ve yasanın temel niteliğinin de, zorlayıcı bir mahiyette bulunması itibarıyla, emir olma özelliğiyle biçimlendiğini belirtir.¹⁰⁷ Buradan hareketle Bentham için yasa, egemen iradenin bir ürünü olarak yurttışlara yönelen, adalet kavramından soyutlanmış ve yaptırım gücüyle

bahsedilebilir. Bentham, Ahlak, s. 39.

¹⁰⁴ Ülker Yükselbaba, *Liberal Dağıtıcı Adalet Tartışmaları: Bentham, Mill, Rawls, Dworkin ve Nozick*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 18; Michael J. Sandel, *Adalet- Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (Çev. Mehmet Kocaoglu), 5. Baskı, Eksi Kitaplar, Ankara 2017, s. 59. Bentham, fayda ilkesinin sadece yasama süreci ve politikalarında değil yasama bilimi açısından da temel olması gerektiğini söyler. Burada ince hesaplamaların yapılması suretiyle ortak faydanın artırılması amaçlanmalıdır. Bentham'a göre "[y]asama bilimi, ahlaki hesaptan ve maliyet-kazanç değerlendirmesinden hareketle, cezai yasalar başta olmak üzere bütün yasaların, özgürlükleri sınırladıkları için kendinde-kötü olduğunu göz önüne alır; bu durumda yasama bilimi, genel faydanın artırılması yoluyla gerçekleştirilmelidir". Facchi, s. 185.

¹⁰⁵ Güriz, Faydacı, s. 32; Özkurt, s. 188-189.

¹⁰⁶ Bentham, *Yasamanın*, s. 75.

¹⁰⁷ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Batoche Books, Kitchener 2000, s. 240. Bentham'ın İngilizce eserinde; "[i]n this sense whatever is given for law by the person or persons recognized as possessing the power of making laws, is law." şeklinde bir ifade geçmekte olup bu çalışmada ağırlıklı olarak yararlanılan Türkçe çeviride, yasa koyucu veya koyucuların "adalet adına yaptıkları her şey yasadır" şeklinde bir tercüme yapılmıştır. İlgili tercümenin, Bentham'ın orijinal ifadesini tam olarak karşılayamadığı düşünüldüğünden İngilizce metin esas alınıp ona atıf yapılmıştır. Bentham, Ahlak, s. 275-276.

donatılmış bir emirdir.¹⁰⁸ Yasa koyucunun yasama sürecinde benimseyeceği temel perspektif, adaleti gerçekleştirmekten ziyade, öncelikle insanların çıkarlarını koruyabilmek için en uygun koşulları sağlayabilecek yegâne imkânı veren fayda ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmak ve ardından da -hukukun da temel görevi olan- “en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu”nu temin etmek olmalıdır.¹⁰⁹ Hukukun, toplumsal mutluluğu ençoklamak görevini yerine getirebilmesi için, hakların ve yükümlülüklerin dağıtımında yasa koyucunun; insanların geçimini sağlamak, refahı üretmek ve eşitliği desteklemek gibi sorumlulukları -amaçları- bulunuyorsa da en önemli ödevi ve nihai amacı güvenliği tesis etmektir.¹¹⁰ Bentham’ın güvenliği ön plana çıkarmasındaki temel

¹⁰⁸ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, 6. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2019, s. 222-223; Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s. 270; Özkurt, s. 126.

¹⁰⁹ Jeremy Bentham, “The Rationale of Reward”, *The Works of Jeremy Bentham - Volume II*, (Edi. John Bowring), William Tait, Edinburg 1843, s. 192; Bentham, *Principles*, s. 8; Güriz, *Faydacı*, s. 6; Yükselbaba, *Liberal*, s. 35-36.

¹¹⁰ Bentham, *Theory*, s. 96. Bentham’a göre yasa koyucunun insanların geçimini sağlamak, refahı üretmek, eşitliği desteklemek ve güvenliği tesis etmek gibi dört temel sorumluluğu ve amacı vardır. Ancak bunlardan ilk üçü, güvenliğin altında yer almakta ve onunla çeliştiğinde hükümsüz hale gelmektedir. Örneğin insanların hayatta kalması için gerekli güdülerini aslında doğa yarattığından, insanların geçimini sağlama konusunda hukukun fonksiyonu son derece sınırlı ve dolaylıdır. Hukukun, çalışanın emeğinin karşılığını almasının garantisini sağlama dışında bir işlevi yoktur fakat bu güvenlik emekçi için paha biçilmez bir yarar da sağlamaktadır. İkinci amaç, bireylerin geçimlerini sağlayabilecekleri güvenli bir ortamın yaratılmasının yanında, onların refahının da artırılmasıdır. İngiltere’nin mutlu olmasının sebebi, lüksün bolluğu sayesinde kıtlık tehlikesinden uzak olmasıyla bağlantılıdır. Örneğin serbest ticaret sayesinde, kendi başına yetersiz olan oyuncaklar, onları üretenler için geçimlerini sağlama yönünden fayda sağlamaktadır. Dolayısıyla lüks adı altında bolluğu suçlamaya kalkmak son derece yersiz bir davranıştır. Toplumun zenginliği, tüm bireysel zenginliklerin bir toplamıdır ve bu nedenle zenginlik bir kez başladıktan sonra durdurulamaz; onu en yüksek noktaya taşımak gerekmemekte olup refah da ancak böyle artabilecektir. Yasamanın görevi de tam bu noktada, refahı artıracak düzenlemeler yapmaktır. Bentham’ın eşitlik konusundaki yaklaşımı ise, özünde özel hukuk düzenlemelerinin merkezinde olduğu bir hukuki eşitlik anlayışıdır. Ona göre, insanlara mümkün olan en fazla faydayı sağlamak üzere hazırlanmış yasalarda, bir bireye diğer bireyden daha fazla fayda sağlanmaya çalışılmasının hiçbir geçerli nedeni yoktur. Bu yönüyle yasalar, sadece fırsat eşitliğini sağlamakla yükümlüdür; ama bu eşitlik anlayışı, kesinlikle güvenlikle bağdaşmayacak -ekonomik karakterdeki bir eşitliği ön plana çıkartan- bir mülkiyet dağılımını öngörmemelidir. Keza Bentham açısından siyasal anlamda da tam bir eşitlik durumundan söz edilemez. Tüm insanların

saik ise mevcut özel mülkiyet düzeninin devamlılığını teminat altına alma arzusudur. Ona göre mülkiyet düşüncesi, özünde sahip olunan nesneyle ilişkiden kaynaklanan belirli avantajlar elde etme beklentisinden ve inancından başka bir şey değildir ve bu beklenti ile inancın güvence altına alınabilmesi, hukukun varlığına zorunlu olarak bağlı-

mükemmel bir hak eşitliğine sahip olmasını talep etmek yasaların uygulanmasını imkânsız hale getirecektir. Egemen ile yurttaşları arasındaki bütün tabiiyet ilişkilerini alt üst edecektir. Evrensel oy hakkına dayalı bir eşitlik talebi bunun somut bir örneğidir. Seçme hakkı sadece ulusun güvenine sahip olanlara verilmelidir. Yoksulluk nedeniyle iyi eğitim alamamışlar, kadınlar, çocuk ve gençler, sabit ikametgâhı olmayanlar ve suçlular, gerekli bilgi ve siyasal dürüstlük konularında kendilerine itimat edilemeyecek kişiler olduklarından ulusun güvenine de mazhar değildirler; böyle kişiler -seçme hakkına sahip olmaları halinde, halkın geri kalanının yasama meclisine olan inancını zayıflatacaklarından-, seçme hakkından yoksun kılınmalıdırlar. Bentham'ın eşitlik karşıtı yaklaşımının diğer bir örneği, Fransız İnsan Hakları Bildirgesi'nde bulunan doğal haklara yönelttiği eleştirilerdir. Bu eleştiriler, bilhassa 1796'da yazdığı "Anarchical Fallacies" adlı metinde yer almaktadır. Bentham, Bildirge'nin ilk maddesindeki bütün insanların özgür ve haklar bakımından eşit doğduğuna ilişkin düzenlemenin hem saçma hem de çok tehlikeli sonuçlara sebebiyet verebilecek bir içeriği haiz olduğunu açık şekilde belirtir. Ayrıca, yasama ve yürütmeye ilişkin süreçlerde, geçimlerini sağlamak için sürekli çalışmak zorunda olan cahil ve eğitimsiz halkın yönetsel süreçlerin bir parçası haline getirilmesinin ölümcül neticelere yol açabilecek bir tercih olduğunu da vurgular. Sonuç olarak Bentham açısından hukukun asıl amacı güvenliği sağlamaktır ve bu, diğer üç amacın da üstündedir. Güvenliğin sağlanması hem diğer amaçları var eden hem de yukarıda açıklandığı üzere, özel mülkiyet düzeninin ve uygar toplumun bekasını sağlayan yegâne olgudur. Ibid. s. 96-109; Bentham, Yasamanın, s. 102-103; Jeremy Bentham, "Anarchical Fallacies; Being an Examination of the Declarations of Rights issued during the French Revolution", The Works of Jeremy Bentham- Volume II, (Edi. John Bowring), William Tait, Edinburgh 1843, s. 497-499; 522. Bentham'ın daha sonraki dönemlerde, özellikle James Mill'den etkilenecek Tory yanlısı politikalarla aydın despotizmine dayalı reformculuktan vazgeçtiği ve 1810'lardan itibaren evrensel oy hakkını ve demokratik yönetim anlayışını savunmaya başladığı söylenebilir. Bu bağlamda Bentham, içinde yer aldığı Felsefi Radikaller grubunun da etkisiyle, hukuki reformların gerçekleştirilebilmesi için parlamentodaki temsil süreçlerinin liberalleşmesini savunmuştur. Yayımlanmış eserlerinde bu konulara pek değinmemişse de taslak halindeki bazı yazılarında, okuma yazma bilmeleri kaydıyla tüm erkeklerin ve hatta kadınların seçmen olabileceğini belirten pasajlar bulunmaktadır. Hatta Bentham'ın evrensel oy hakkının yanı sıra, yine yayınlamamış bazı yazılarında, rızaya dayalı eşcinsel ilişkilerin kınanmaması gerektiği yönünde görüşleri de savunduğu ve yukarıda belirtilen eski düşüncelerinden uzaklaştığı söylenmektedir. Sabine, Siyasal Düşünceler Tarihi III, s. 54-55; Ateş Uslu, Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 3-Soyut Evrenselciliğe Karşı Eşitlik Talepleri, Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 35; 83-84; Güriz, Faydacı, s. 118-119.

dır.¹¹¹ Uygar bir toplumun temel özelliği olan özel mülkiyet düzeni, ancak yasalarla korunduğunda mülkiyet sahipliğini kalıcı hale getirebileceğinden, hukuk düzeninin sağladığı güvenliğin aynı zamanda uygar toplumu vahşi toplumdan ayıran temel olgu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹¹²

Bentham'ın hukuki pozitivizme ilişkin yaklaşımını biçimlendiren ve yine Hume'un siyaset ve hukuk felsefesinden derin izler taşıyan diğer bir husus, toplum sözleşmesi ve doğal hukuka ilişkin görüşleridir. Bentham'a göre, birbirinden farklı içeriği haiz olmalarına karşın Hobbes'un, Locke'un ve Jean-Jacques Rousseau'nun doğal durum, doğal haklar ve toplum sözleşmesine ilişkin tasvirleri ve bütün siyasal teorileri özünde bir kurmacaya dayandığından sadece düşünürlerin hayal güçlerinde var olmakta, devlet ve hukuk düzeni olgusunu mantıklı ve akla uygun bir biçimde açıklayamamaktadır.¹¹³ Bu bağlamda birbirinden ne kadar farklılaşırlarsa farklılaşırlar bütün devletlerin ortaya çıkış nedeni; özünde güvenliğin, ailenin, mülkiyetin ve sanayinin var olabilmesine ilişkin, insanların büyük bir ortak yararı paylaşmaları noktasında bir siyasal bağda uzlaşmaları olduğundan tarafların serbest rıza ve taahhütlerine dayandırılan soyut bir toplum sözleşmesine başvurulmasına gerek yoktur.¹¹⁴ Hume gibi Bentham da, insanla-

¹¹¹ Bentham, *Theory*, s. 111-112. Bentham açısından hukukun birincil görevi, karmaşık toplumsal etkileşim ağlarının içinde olan rasyonel bireylerin beklentilerini güvence altına almaktır. GERAL J. POSTEMA, "The British Tradition of Legal Positivism", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 189. Bu anlayış, liberal iktisatçıların rasyonel birey kavramsallaştırmasıyla keza kapitalizmin ekonomi politik düzeninin hukuka yüklediği, belirliliği ve öngörülebilirliği sağlama misyonu ile uyum içindedir.

¹¹² Bentham, *Theory*, s. 109-110.

¹¹³ Bentham, *Yasamanın*, s. 91-94. Bentham, Hume'un toplum sözleşmeci düşünürlere yönelttiği eleştirileri okuduktan sonra "gözlerinin açıldığını" ve sözleşme teorilerinin yanıltıcı bir kurgu olduğunu anladığını belirtir. Ona göre, egemenin sahip olduğu yasama yetkisinin kaynağı hukukla, sözleşmeyle veya herhangi bir normatif hak ya da yükümlülük yaratan toplumsal ilişkilerle bağlantılı değildir. Egemenin yasamaya ilişkin yetkileri, normatif bir kavrama başvurmadan açıklanabilecek bir toplumsal durumla ilgilidir. Bu durum, insanların hangi saikle olursa olsun, boyun eğme ve itaat etme eğilimine sahip olmalarının bir sonucudur. H. L. A. Hart, *Essays on Bentham - Studies in Jurisprudence and Political Theory*, Clarendon Press, Oxford 1982, s. 221.

¹¹⁴ Bentham, *Yasamanın*, s. 93-94. Bentham'ın kendisinden önce gelen Hobbes ve

rın bir devlet içinde yaşaması ve ona itaat etmesi gibi konularda toplum sözleşmecilerin argümanlarının gerçeği yansıtmadığını söyler ve karşılıklılık ile alışkanlığa dayalı bir fayda düşüncesini bu süreçlerdeki birincil belirleyen olarak niteler.¹¹⁵ Ona göre, insanlara genel bir itaat alışkanlığının kazandırılabilmesi için, hukuk sisteminin temellerinin yine ahlaki olarak tarafsız olabilecek terimlerle -yani fayda ilkesinden hareketle- doğru bir şekilde tanımlanması gerekir.¹¹⁶ İnsanlar bir arada yaşamak konusunda karşılıklı taahhütte bulunurken kendi sözlerini, başkalarının da aynı biçimde sözlerini yerine getireceği beklentisi içinde verirler ve bu yönüyle ahde vefa, emniyetin ve itimada dayalı ticari faaliyetlerin sürdürülebilmesi bağlamında toplumsal ilişkilerin temelinde bulunur.¹¹⁷

Bentham'ın doğal hukuka ilişkin yukarıda anlatılan yaklaşımını şekillendiren öğelerden bir diğerinin, Hume'un "olan" ile "olması gereken" arasında yaptığı felsefi ayrımın mirasından beslendiği de belirtilmelidir. Hart'a göre, Bentham'ın "olan"ı olgu ve "olması gerekeni" değer ifadeleri üzerinden kurgulayarak yaptığı bu sert ayrım,¹¹⁸ doğal

Locke gibi sözleşmeci düşünürlerin yanı sıra İngiliz hukuk tarihinde çok önemli bir yeri olan William Blackstone'un görüşlerini de eleştirdiğini belirtmek gerekir. Blackstone, İngiliz Common Law düzenini sistemleştirmeye ve bir bütün olarak muhafaza etmeye çalıştığı gibi aynı zamanda onu doğal hukuk ilkeleriyle birleştirerek meşrulaştırmayı amaçlamıştır. Blackstone da varsayımsal bir toplum sözleşmesi kuramını benimsemekte; insanların bir araya gelerek sözleşmeyi hayata geçirdiklerini, içlerinden en yetenekli olanları yönetici olarak seçtiklerini ve "hükümetlerin oluşturulması" ile "üstün gücün kanun yapma hak ve görevi"nin bu sözleşmeden kaynaklandığını söylemektedir. Özkurt, s. 99; 113.

¹¹⁵ Güriz, Faydacı, s. 46; 68; 114; Güriz, Hukuk Felsefesi, s. 266; Özkurt, s. 104-105; 148; Ahmet Gürbüz, Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi, 2. Baskı, Beta Basım, İstanbul 2012, s. 89-90.

¹¹⁶ Hart, Essays on Bentham, s. 28; 53.

¹¹⁷ Bentham, Yasamanın, s. 104.

¹¹⁸ Hart, Essays on Bentham, s. 41; 53; H. L. A. Hart, "Positivism and the Separation of Laws and Morals", *Harvard Law Review*, C. 71, S. 4, 1958, s. 624-626; Philip Schofield, "Jeremy Bentham and the Origins of Legal Positivism", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 204. Bununla birlikte Schofield'in bu konuda oldukça ayrıksı bir yaklaşım benimsediği bir ara parantez olarak belirtilmelidir. Ona göre Bentham'ın "olan" ile "olması gereken"e ilişkin yaptığı ayrımın, Hart'ın yorumladığı biçimde değer ve olgu ifadeleri kavramları üzerinden genişletilebilmesi mümkün değildir. Bentham'ın hukuk bilimi -faydacı ahlaktan temellenmesi dolayısıyla-, ahlaki yönden tarafsız olgular alanına ait değildir. Bu

hukuk ile pozitif hukukun farklılıklarının gösterilmesinde önemli bir kıstas olarak ön plana çıktığı gibi doğal hukukun göreceli karakterinin ortaya konması yönünden de açıklayıcıdır. Sadece yasa koyucunun iradesinin yasa olabileceğini düşünen Bentham açısından, doğal yasalara veya doğal haklara atıf yapan ya da onları esas alan doğal hukuk teorileri, öznel tercihlerin ürünü olan fikirleri sanki nesnel verilermiş gibi sunmaları itibarıyla aslında kurmaca ve metafordan başka bir şey değildirler.¹¹⁹ Bentham'a göre bu teoriler; kurguya dayalı birer icat olmaları dolayısıyla kendi içlerinde pek çok çelişki barındırması, kanıtlamadan yoksun iddiaları esas alması, ne kadar çok yaratıcısı varsa o kadar farklı biçimde -görünümde- ortaya çıkması, içeriklerinin onları tasarlayan kişilerin hoşuna giden ve olması gerektiğini düşündükleri bir mahiyet arz etmesi ve haklarında yapılan tartışmaların hiç bitmemesi gibi önemli sorunlarla maluldürler.¹²⁰ İlgili teoriler, devletlerin kurulmasından önce de bazı hakların varlığını kabul edip bunların egemen devletler tarafından dahi ortadan kaldırılamayacağı düşüncesine dayanmaları ve devletlerin kökenini belirlenmiş bir amaç için yapılan sözleşmeden hareketle açıklamaları sebebiyle retorik saçmalıklar olmalarının ötesinde tehlikeli sonuçlara yol açabilecek bir mahiyete sahiptirler; keza söz konusu teorilere atıfla, doğal yasaların pozitif yasalarla kıyaslanması da tamamen anlamsızdır.¹²¹ Bentham, böyle kıyaslamalara başvurulması halinde, özellikle doğal hukukun -ya da Tanrısal hukukun- pozitif yasalarla çatıştığı durumlarda, yürürlükteki yasalara uyulmaması yönünde halkın kışkırtılabileceğini, yasalara itaatsizlik yoluyla direnme hakkına meşruiyet kazandırılabileceğini, hatta direniş eyleminin yasal ve övgüye değer hale getirebileceğini belirtir ve tüm bunların engellenebilmesi için de hukuk düzenini, devletin varlığını sürdürebilmesinde başat bir araç konumuna yükseltir.¹²² Doğal hukuk ya da doğal haklar gibi kavramlara gönderme yapılması ve bunların pozitif hukuku geçersiz kılacak üstün değerler olarak

nedenle Bentham'a hukuki pozitivist demek bile anakronik bir durumdur. Schofield, s. 219-223.

¹¹⁹ Bentham, *Yasamanın*, s. 104-105; Facchi, s. 184.

¹²⁰ Bentham, *Yasamanın*, s. 105. Bentham'ın bu bağlamda temel insan hakları bildirgelerinde yapılan doğal hukuk atıflarını ciddi biçimde eleştirdiği belirtilmelidir. Bkz. Bentham, *Ahlak*, s. 285-286; Bentham, *Anarchical*, *passim*.

¹²¹ Bentham, *Anarchical*, s. 500.

¹²² Bentham, *Yasamanın*, s. 109; Bentham, *Anarchical*, s. 500.

sunulup evrensel ve mutlak olduklarının varsayılması, hukuk düzeninin sınırlamalarından bağımsız bir özgürlük düşüncesinin varlığına imkân verebileceği gibi katıksız bir anarşiye yol açarak mevcut siyasal ve yönetsel düzenin güvenliğini de tehdit edebilecektir.¹²³ Dolayısıyla Bentham'ın hukuk anlayışında, doğal yasaların özünde göreceli bir nitelik göstermesi itibarıyla, hukuka ilişkin düzenlemeler yapılırken bir başvuru kıstası olarak ele alınamayacağı fikri hâkimdir. Benzer şekilde, pozitif yasaların adil olup olmadığına ilişkin bir ölçütün belirlenmesinde de yaratıcısının kişisel tahayyülüyle biçimlendirilen, keyfi ve farazi özellikler taşıyan bir doğal hukuk teorisinin esas alınması kesinlikle yanlıştır. Hume'un direnme hakkına ancak çok sınırlı durumlarda izin veren görüşü, Bentham tarafından -hukuki pozitivizmin bir gereği olarak- doğal hukuk düşüncesinin hukukun alanından tamamen çıkarılmasıyla anlamsız hale gelmiş ve her halükarda yasaların etkin biçimde uygulanmasını savunan bir anlayışta kendine pek yer bulamamıştır.¹²⁴ Dönemin İngiltere'sinin ekonomi politik ve toplumsal gerçekliği göz önünde bulundurulduğunda, direnme hakkının reddedilmesi bakımından mülk sahibi sınıfların çıkarlarının da bu yönde olduğu kuşkusuzdur.

¹²³ Şule Şahin Ceylan, "Anarşik Safsatalar: Bentham'ın Doğal Haklar Eleştirisi", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 189-190, s. 730-731; Özkurt, s. 112-113; Bentham, *Anarchical*, s. 522-523.

¹²⁴ Bununla birlikte Bentham'ın 1776 tarihli ilk eseri olan "A Fragment of Government"ta, fayda ilkesine atıfla sınırlı bir biçimde de olsa direnme hakkına izin verdiği söylenebilir. Ona göre, zararlı sonuçlar doğuran bir yasa karşısında direnmenin olası kötülüğü, itaat etmenin olası kötülüğünden daha az olduğunda ya da başka bir ifadeyle direnmenin faydası, itaat etmenin faydasından daha fazla olduğunda direnme hakkına başvurmak meşru sayılabilir. Ancak burada direnme hakkının meşruluk gerekçesi bir sözleşme değil yine fayda ilkesidir. Özgürlükleri kısıtlayan tüm yasalar kötü olsalar da bu kötülüğün fark edilmesinden itaatsizliğe geçiş adımı rasyonel bir şekilde atılmalı; itaat ile itaatsizliğin bütün olası sonuçları titiz biçimde hesaplanıp karşılaştırılmalıdır. Bentham'ın, belki de Hume'un sınırlı direnme hakkı anlayışının etkisiyle benimsediği bu erken dönem yaklaşımına karşın, özellikle sonraki eserlerinde ve hukuki pozitivist teorisini biçimlendirirken ilgili hakka yeniden hiç atıf yapmadığı hatta ona karşı bir çerçeve oluşturduğu ayrıca belirtilmelidir. Jeremy Bentham, *The Collected Works of Jeremy Bentham - A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, (Edi. J. H. Burns/H. L. A. Hart), Clarendon Press, Oxford 1977, s. 487-491; Hart, *Essays on Bentham*, s. 81; Güriz, *Faydacı*, s. 69-70. Bentham'ın, egemenin gücünün mutlaklığı ve fayda eksenli bir direnme hakkı kapsamındaki yaklaşımı konusunda ayrıca bkz. Özkurt, s. 149-155.

Bentham'ın ardından hukuki pozitivistizmin gelişiminde önemli bir dönüm noktası, Austin'in ortaya koyduğu ve genellikle irade-ci veya analitik hukuki pozitivism olarak adlandırılan yaklaşımdır. Bentham'ın öğrencisi, yakın dostu, mesai arkadaşı ve faydacı teorisinin sıkı bir takipçisi olan ve hatta fayda ilkesini Tanrısal yasaların anlaşılabilmesinde tek rehber kabul edip faydacılıkla Tanrısal hukuk anlayışını uzlaştırmaya çalışan Austin'in,¹²⁵ Bentham'ın savunduğu görüşlerin daha muhafazakâr bir yorumunu yaptığı¹²⁶ söylenebilirse de, ileride daha ayrıntılı değinileceği üzere, döneminin liberal fikirlerinden ve onun ekonomi politik düzene yönelik genel kabullerinden uzaklaşmadığı belirtilmelidir. Örneğin Austin'in, Thomas Malthus'un sadık bir izleyicisi ve ekonomi politik kuramının güçlü bir taraftarı olduğu; bunun sonucunda mülkiyet hakkı, sermaye sahipleri ile işçilerin birbirleriyle olan ilişkileri ile karşılıklı hak ve yükümlülükleri gibi meselelerdeki görüşlerinin doğrudan onun etkisi altında biçimlendiği de göz ardı edilmemelidir.¹²⁷

Austin, hukukun ne olduğu sorusunu yanıtlayabilmek için ege-men gücün iradesi kavramına başvurmuş; aynı zamanda hukuku, sosyal bilimlerin diğer tüm alanlarının dışında, kendi başına işleyen sistematik bir bilim olarak geliştirmek istemiştir. Austin'in, mevcut hukuku açıklayabilmek için, ahlaki açıdan tarafsız olduğunu düşündüğü analitik bir kavramsal dizge aracılığıyla hukuk kurallarının toplumsal, ahlaki veya dini normlardan nasıl ayrıldığını analiz etmeye yönelme-

¹²⁵ Hart'ın ifadesiyle Austin faydayı, Tanrısal emirlerin bir göstergesi -dizini- olarak kabul ediyordu. Hart, *Positivism*, s. 597; 625. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Michael Lobban, "John Austin", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 241.

¹²⁶ Mehmet Tevfik Özcan, "Önsöz", *Hukukun Belirlenmiş Alanı*, (John Austin), (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/Umut Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015, s. XII; John Austin, *Hukukun Belirlenmiş Alanı*, (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/Umut Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015, s. 92. Sabine'e göre Austin, Bentham'ın hacimli, dağınık ve kolay okunamayan eserlerinde yer alan hukuka ilişkin görüşleri bir araya getirip derlemek dışında çok özgün bir düşünce geliştirmemiş; sadece Bentham'ın ayrıntılı biçimde değinmediği egemenlik teorisine aşırı önem vererek farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi III*, s. 63.

¹²⁷ Wilfrid E. Rumble, "Legal Positivism of John Austin and the Realist Movement in American Jurisprudence", *Cornell Law Review*, C. 66, S. 5, 1980-1981, s. 989.

si, böylece hukuk bilimini (*jurisprudence*), maddi hukukun veya ahlak felsefesinin dışında bağımsız bir çalışma alanı olarak tanımlaya çalışması, onu döneminin hukukçuları içinde özgün kılan başlıca hususlar olmuştur.¹²⁸ Söz konusu hukuk bilimi yaklaşımıyla Austin, belirli bir toplumda hukukun nasıl anlaşıldığından ziyade gelişmiş farklı hukuk düzenlerinde ortak olan ilke ve ayrımlarla ilgilenerek bunların nasıl şekillendiğini araştırmayı ve belirli bir kavramlar sistemi inşa etmeyi amaçlamıştır.¹²⁹ Soyutlamaya dayanan bu süreç, hukukun analizi ve anlamlandırılabilmesi için detaylı ve mantıksal yönden tutarlı bir kurallar ve ilkeler yapısı ortaya koymaya, ardından da bu yapıyı olgusal durum veya olaylardan ayırmaya dayanmıştır.¹³⁰ Austin'in hukuku bir bilim olarak geliştirme isteği, bir süre kaldığı Almanya'daki hukuk felsefesi yaklaşımlarından -esasen Thibaut'un Felsefi Okulu ile kısmen de onun rakibi durumunda bulunan Savigny'nin Tarihçi Hukuk Okulu'ndan, ayrıca farklı Romanist ve Pandekt hukukçuların görüşlerinden- etkilenererek hukukun sistemleştirilmesini ve sınıflandırılmasını amaçlayan bir uğraşıya dönüşmüş; muhafazakâr kimliğine karşın Bentham'dan miras aldığı, İngiliz hukukunda kodifikasyon ve reform yapılması gerektiği yönündeki düşüncelerle yeniden biçimlenmiş ve bu doğrultuda pozitif hukuku, kendisinin temel inceleme konusu haline getirmesiyle sonuçlanmıştır.¹³¹ Dolayısıyla Austin açısından hukuk biliminin konusu pozitif hukuk,¹³² yani yasalar olup yasa kavramı da

¹²⁸ Lobban, s. 225-226; Ahmet Ulvi Türkbağ, "Evren ve İnsan Anlayışlarının Hukuka Yansıması Olarak İki Pozitivizm: Austin ve Hart", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi- 12. Kitap (Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar- II Sempozyumu 7-11 Eylül 2004- İstanbul), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2015, s. 55.

¹²⁹ Lobban, s. 226.

¹³⁰ M. H. Hoeflich, "John Austin and Joseph Story: Two Nineteenth Century Perspectives on the Utility of the Civil Law for the Common Lawyer", *American Journal of Legal History*, C. 29, S. 1, 1985, s. 42.

¹³¹ Andreas B. Schwarz, "John Austin ve Döneminin Alman Hukuk Felsefesi", (Çev. İzzet Mert Ertan), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 66, S. 2, 2008, s. 390-392; Lobban, s. 225; Hoeflich, s. 38; W. G. Hammond, "John Austin and His Wife", *Green Bag*, C. 1, S. 2, 1889, s. 49.

¹³² Austin'in yasa anlayışının; Tanrısal yasalar, pozitif yasalar, pozitif ahlak ve metaforik ya da figüratif yasalar şeklinde dördü bir ayrıma dayandığı belirtilmelidir. Tanrısal yasalar, Tanrının insanlar için koyduğu kurallardır. Pozitif yasalar, siyaseten üstün olanlar tarafından konulan ve hukuk biliminin yegâne konusunu oluşturan düzenlemeler bütünüdür. Pozitif ahlak yasaları, siyaseten üstün olmayanlarca konan kurallardır. Ahlak kısmı, bu düzenlemeleri pozitif hukuktan ayı-

*“siyaseten üstün olanların siyaseten altta olanlar için yaptığı [...], akıl sahibi bir varlığa yol göstermek için, onun üzerinde gücü olan akıl sahibi (diğer) bir varlıkça koyulan bir kural olarak tanımlanabilir”.*¹³³ Başka bir ifadeyle yasa, egemen konuma sahip otorite tarafından oluşturulması itibarıyla belirgin bir kaynaktan doğar ve ancak muhataplarını hukuki olarak bağlayıp hukuki yaptırımlarla donatıldığında tam anlamıyla yasa adını almaya hak kazanır.¹³⁴ Bu mahiyeti itibarıyla her yasa veya kural, öncelikle bir şeyin yapılması veya o şeyden sakınılması yönünde bir emir olup muhatabını emre itaat etme ödevi yükümlülüğü altına sokar; yasaya aykırı davranışta bulunulduğunda, yani emre itaat edilmeyip ödevi karşı gelinmesi halinde ise kuralı ihlal eden kişi ceza olarak adlandırılan bir yaptırıma -kötülüğe- maruz kalır.¹³⁵ Austin’e göre, ancak egemen otoritenin iradesinin ürünü olması ve genel nitelik taşıması şeklindeki iki temel özelliği bünyesinde barındırdığı takdirde yasa haline gelebilen emir, bir kişiye belirli eylemleri yapmasını veya yapmamasını buyurur ve olası itaatsizlikleri bir ceza tehdidiyle yaptırıma bağlayarak kendi gücünü ve varlığını gösterir.¹³⁶ Dolayısıyla bir

rırken, pozitif sıfatı ise Tanrısal yasalardan farklı kılmaktadır. Metaforik ya da figüratif yasalar ise, aslında yasa terimine çok az benzeyen, daha ziyade mecazi anlamda yasa sayılabilecek ve esasen yığın niteliğindeki bulanık spekülasyonlar olarak nitelendirilebilecek doğal hukukun alanında var olan kurallardır. Austin, s. 27-30.

¹³³ Ibid., s. 27. Pozitif hukuku, egemen iradenin bir ürünü olarak yasalar ekseninde değerlendiren Austin’in, İngiliz hukuk sistemi bağlamında örf ve âdet hukukuna ilişkin görüşlerine de bu bağlamda kısaca değinmek gerekir. Ona göre örf adet hukuku, her ne kadar pozitif hukukun bir parçası sayılsa da tam olarak yasa veya kural olarak değerlendirilemez. Zira bunlar, siyaseten yukarıda bulunan bir otoritenin koyduğu yasalar niteliğinde olmayıp sadece yönetilenlerin uyduğu davranış kurallarıdır. Örf ve âdetin, pozitif hukuk haline gelebilmesi; ya egemen güç tarafından yasalara dâhil edilmeleriyle doğrudan ya da devletin yaptırım gücüyle donatılmış mahkeme kararlarında kullanılmaları suretiyle dolaylı bir biçimde olmaktadır. Ibid., s. 48-49.

¹³⁴ Ibid., s. 111.

¹³⁵ Ibid., s. 37-40.

¹³⁶ Hart, Positivism, s. 602-603; Gülriz Uygur, “Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü mü?”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 3, 2003, s. 147; Ertuğrul Uzun, “John Austin: Analitik Pozitivizm”, *Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş*, (Edi. Kasım Akbaş vd.), İthaki Yayınları, İstanbul 2015, s. 26. Austin açısından gerek egemen güç olarak devleti gerekse emredici niteliği itibarıyla yasaları tanımlayan olguların başında, zorlayıcı araçlarla gerçekleştirilen resmi yaptırım -cezalandırma- mekanizmaları gelmektedir. Bu bağlamda Weber tarafından ortaya atılan ve devleti, bir toprak parçası üzerinde fiziksel şiddetin meşru kullanım tekeli

hukuk düzeninin özünün açıklanabilmesi için, emir kavramının itaat alışkanlığıyla nasıl desteklendiği ortaya konmalıdır.¹³⁷

Austin, pozitif yasaların ayırt edici özelliklerinden birinin, egemen ile ona bağımlı olan kişiler arasındaki tabiiyet durumuyla ilişkili olduğunu düşünür. Pozitif hukuk kapsamındaki bir kural, egemen otorite tarafından, üstün konumda bulunduğu bir ilişkide kendisine bağımlı olan siyasal toplumun bir üyesine veya üyelerine uygulanır.¹³⁸ Austin'e göre, pozitif hukuku yaratan egemen otoritenin, toplumdaki diğer tüm iktidar odaklarının üzerinde olması nedeniyle, yasaları her zaman değiştirme yetkisi olduğu gibi kudretini sınırlayacak hiçbir yüksek ilke de bulunmaz; bu nedenle, uhdesinde toplanan sonsuz yetkilerin hukuk kurallarıyla kısıtlanması mümkün değildir.¹³⁹ Austin'in hukuka ilişkin yaklaşımında, egemen otoriteye verdiği bu ayrıksı önem -tıpkı Bentham'da olduğu gibi-, hukuk düzeninin ortaya çıkabilmesi ve açıklanabilmesi için öncelikle bir devletin varlığına ve devlet teorisine ihtiyaç duyulduğunun bir göstergesidir.¹⁴⁰ Dolayısıyla Austin açısından hukuku, toplum içinde kendilerine herhangi bir biçimde emir verilemediği için her zaman emreden konumunda bulunanların emirleri veya tanımı gereği hukukun dışında -ve hatta üstünde- olan egemenin, yasal kısıtlamalarla bağlı olmayan iradesinin bir eseri ya

elinde bulunduran bir organ olarak kavramsallaştıran yaklaşımın temellerinin, Austin'in görüşlerinde bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Lobban, s. 238.

¹³⁷ Hart, Positivism, s. 602.

¹³⁸ Austin, s. 139.

¹³⁹ Güriz, Hukuk Felsefesi, s. 316-319; Ayşen Furtun, İngiliz Analitik Pozitivizmi- John Austin'in Hukuk ve Devlet Teorisi, Seçkin Yayınevi, Ankara 1997, s. 100. Egemen otoritenin sahip olduğu iktidarın bu şekilde sınırsız biçimde kurgulanması, ideolojik yönden iradeci pozitivizmi, otoriteryan bir devlet anlayışı için de önemli bir hukuki alt yapı unsuru haline getirmektedir. Hukukun kullanılması suretiyle otoriter yönetim paradigmalarının ve buna bağlı uygulamaların meşrulaştırılabilmesi, iradeci pozitivizmin ideolojik yönünü gözler önüne sermektedir. Niyazi Öktem/Ahmet Ulvi Türkbay, Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2009, s. 388-389; Şefik Taylan Akman, Hukuk ve Politika İlişkisi- Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 197.

¹⁴⁰ Joseph Raz, The Authority of Law - Essays on Law and Morality, 2. Baskı, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 99; Joseph Raz, The Concept of a Legal System - An Introduction to the Theory of Legal System, 2. Baskı, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 18-19.

da yaratımı şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁴¹ Gerçekten toplumun çoğunluğu, kendisinin üstünde bir güç bulunmayan ve bu gücü hukuken sınırlandırılmayan bir egemen otoriteye itaat etme eğilimi içindedir; bu itaat, hukukun toplumsal boyutunun bir parçası olarak, çoğunluğun alışkanlıkları sonucunda ortaya çıkıyorsa, o noktada egemenlik ve tabiiyet ilişkisi kurulmakta ve egemen otoritenin emirleri, uyrukları için pozitif hukuk haline gelmektedir.¹⁴² Austin, tıpkı öncülü Bentham gibi egemenliği, ahlakla veya ahlaki ilkelerle açıklamak yerine, itaat alışkanlığına dair toplumsal bir olguya atıfta bulunarak tanımlamakta; bu sayede alışkanlık ve bireysel itaat, egemenlik analizinin belirleyici kavramları haline gelmektedir.¹⁴³ O halde pozitif hukukun geçerlilik ölçütünün, egemenlik gücünü mutlak biçimde kullanmaya ehil bir otorite karşısında, onunla tabiiyet ilişkisi içinde olan siyasal toplumun üyelerinin, otoriteye itaat edip etmedikleri noktasında belirlediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada tabiiyet ilişkisini, itaat kavramı ekseninde değerlendiren Austin'in, yer yer Hume'un itaat ile alışkanlık arasında kurduğu ilişkiye benzer biçimde bir yaklaşımı pozitivist anlayışına temel alması dikkat çekmektedir.

Austin'in, hukuka ilişkin konularda faydacı bir yaklaşımı savunması, başta doğal hukuk olmak üzere genel anlamda adalet ve değer gibi kavramların, hukuksal alanın dışına çıkarılması gerektiği yönündeki bir düşünceyi benimsemesini beraberinde getirmektedir. Örneğin Austin, adalet kavramının fazlasıyla öznel ve belirsiz olmasından hareketle, hâkimlerin; adaleti sağlama gibi bir amaçları olmadığını, salt

¹⁴¹ Hart, Positivism, s. 603. Postema'ya göre, Austin'in pozitif yasaları, egemenin kendisine tabii olan kişilere dayattığı emirler olarak tanımlaması ve onların varlık koşulunu da egemenin iradesiyle özdeşleştirerek açıklaması, Jean Bodin'i öncelikle takip ettiğini göstermektedir. Austin, Bodin tarafından benimsenen ve egemenin, ancak benzersiz, üstün ve sınırsız olduğu takdirde, verdiği emirlerin yasa olarak kabul edilebileceği anlayışını kendi hukuk tanımına ithal etmiştir. Fakat bunların çatışma içindeki siyasal toplumlarda, barış ve güvenliğin sağlanmasının zorunlu unsurları olmadığını lakin egemenlik kavramının mantıksal olarak gerekli özellikleri olduğunu vurgulayarak Bodin'den farklılaşmıştır. Postema, s.192-193.

¹⁴² Austin, s. 139-140; 176; 196; Ülker Yükselbaba, "Eserin Türkçe Baskısına Sunuş", Hukukun Belirlenmiş Alanı, (John Austin), (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/ Umut Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015, s. XXI; Engin Arıkan, "John Austin'in Hukuki Pozitivizmdeki Yeri ve Yarattığı Tartışmalar", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 188-190, 2020, s. 553.

¹⁴³ Raz, *The Concept*, s. 6-7; Lobban, s. 233.

hukuk sistemindeki kuralları takip edip uygulamakla yetinmeleri gerektiğini, ancak bunlar tükendiğinde hukuk yaratmak için fayda ilkesine başvurabileceklerini belirtmektedir.¹⁴⁴ Ona göre “adil”, “adaletsiz”, “adalet”, “adaletsizlik” gibi kavramlar nispi ve değişken anlamlara sahiptir ve bunlar, bir karşılaştırma standardı olarak kesin bir anlamsal içeriği haiz kılınmak isteniyorlarsa pozitif hukuk esas alınarak değerlendirilmelidirler; çünkü sadece “pozitif hukukun adaletsiz olamayacağı açıktır”.¹⁴⁵ Austin’in bu yaklaşımı, tıpkı öncülleri gibi, maddi adaleti dışlayarak sadece prosedürel adaletin gerçekleşmesiyle yetinen bir hukuk düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir. Ona göre, yönetsel ve hukuki konularda insanlar, amaçlarını sadece fayda standartlarına göre belirlemeli; “*‘insan hakları’, ‘egemenlerin kutsal hakları’, ‘devredilemez özgürlükler’, ‘sonsuz ve değişmez adalet’, ‘bir başlangıç sözleşmesi veya anlaşması’ ya da ‘ihlal edilemez bir anayasanın ilkeleri’ gibi anlamsız ifadelere başvur[mamalıdır]*”.¹⁴⁶ Hume ve Bentham’ın benimsediği ampirik

¹⁴⁴ Lobban, s. 246; Rumble, Legal Positivism, s. 991. Austin’in hâkimlere verdiği fonksiyon konusunda doktrinde çeşitli tartışmalar olmuş ve farklı görüşler de öne sürülmüştür. Çoğunlukla Austin’in, hâkimlerin hukuk yaratamayacağı ve karar verirken rasyonel varsayımlardan hareket etseler bile mekanik bir biçimde davranmaları gerektiği anlayışını savunduğu kabul edilmiş olmakla birlikte, bunun aksini iddia eden görüşler de vardır. Bu görüşlere göre Austin, hâkimlerin hiçbir koşulda hukuk yaratamayacağı anlayışını benimsemez; hâkimlerin, egemenin asları olduğunu, egemenin iradesinden ayrılmamak koşuluyla, açık veya örtülü bir yetki devriyle hukuk yaratabileceklerini de belirtir. Ancak Austin, yargısal yasama olarak adlandırılabilir bu yöntemin bazı durumlarda kabul edilebilir olduğunu söylese bile sakıncalarına da dikkat çeker. Ona göre yargısal yasama; belirsizlik, yaratılan kuralların önceki olaylara uygulanması nedeniyle geriye etkililik ve -prosedürel adalet süreçlerini ihlal etmesi dolayısıyla- adaletsizliğin kaynağı olması gibi pek çok istenmeyen sonuca yol açmaktadır. Bu sebeple hâkimin hukuk yaratmasına dayalı faaliyetleri en aza indirebilmek için kanunlaştırmalara ağırlık verilmelidir. Hukuk yaratmaya izin verilmesinin yol açabileceği büyük hataların ve korkunç kötülüklerin listelenmesi bile kanunlaştırmaların yapılmasının neden zorunlu olduğunu göstermeye yeterlidir. İyi yapılandırılmış bir yasal düzenleme, her zaman yargısal yasamanın ürünü olan kurallardan çok daha üstündür. Wilfrid E. Rumble, “John Austin, Judicial Legislation and Legal Positivism”, *University of Western Australia Law Review*, C. 13, S. 1, 1977, s. 79-82; 102-103; 108-109; Rumble, Legal Positivism, s. 991; 1020-1021.

¹⁴⁵ Austin, s. 175-176 (dipnot 8).

¹⁴⁶ Ibid., s. 64-65. Austin açısından yukarıda belirtilen bütün söz konusu ifadelerin, egemenin yasa yapma gücünü sınırlandıran üstün ilke, kural veya değerler olarak bir anlamı bulunmamaktadır. Bu noktada hem Fuller’in hem de Hart’ın tespit ettiği üzere, Bentham ile Austin’in görüşlerinin farklılaştığı bir husus vardır. Bent-

ve faydacı anlayıştan hareket eden, “olması gereken” hukuk karşısında, -belirli bir yer ve zamanda yürürlükte olup olgusal yönden göz-

ham açısından, en yüksek yasa koyucunun belirli türde yasalar çıkarması anayasa tarafından engellenebilir fakat Austin, yasa koyucuya ilişkin bu tür bir yasal sınırlamanın saçma ve imkânsız olduğu kanaatindedir. Austin’e göre egemenin yasal olarak sınırlandırılmaması, anayasa bakımından da geçerlidir. Egemenin anayasayı ve anayasa hukukunu ihlal eden bir davranışı “anayasa aykırı” olarak adlandırılabilse bile “hukuk ihlali” veya “yasadışı” değildir. Zira anayasanın dahi egemen üzerinde sınırlandırıcı ve bağlayıcı bir gücü yoktur. Austin’in bu tür bir anlayışı benimsemesinin nedeni ise, anayasa hukukunu salt pozitif hukuk kapsamında görmemesi ya sadece pozitif ahlak ya da pozitif ahlak ile pozitif hukukun bir birleşimi olarak değerlendirmesidir. Lobban’a göre Austin’in böyle bir yaklaşım geliştirmesi, anayasa hukukunu, doğası gereği pozitif hukuktan tamamen farklı özelliklere sahip bir alan kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Austin’in yaklaşımı açısından bakılacak olursa, anayasa hukuku ister egemenin verdiği açık vaatlere ister siyasi toplulukta hâkim olan ilkelere dayansın, pozitif hukuktan ayrılan bir yaptırım mekanizması içerir. Bu mekanizma kamuoyunun belirsiz yaptırımlarının devreye girmesi şeklinde işlemektedir. Austin’in teorisine göre tanımı gereği egemen, hukuken sınırlandırılmaz; örneğin Birleşik Krallık Parlamentosu’nun ya da Amerika Birleşik Devletler Anayasası’nı değiştirme gücüne sahip organların, tüm siyasi gücü bir despota devretme yetkisine sahip oldukları söylenebilir. Ancak bu noktada insanların despota itaat edip etmeyeceği, toplumsal bir mesele haline gelecek ve anayasa hukukunun kendine özgün belirsiz yaptırımları işlemeye başlayacaktır. Son olarak belirtilmesi gereken bir husus, Austin’in böyle bir durumda, anayasal yaptırımlar bağlamında direnme hakkına izin verip vermediğidir. Austin’in hukuk teorisi bütünsel olarak düşünüldüğünde, direnme hakkının varlığından herhangi bir biçimde bahsedilemeyeceği açıktır. Ancak anayasal yaptırımlar bağlamında, toplumsal bir olgu olarak insanların direnme durumunun doğabileceği de olasılık dâhilindedir. Lobban’a göre, Austin’in kural faydacılığının önemli bir özelliği, bireylerin bir karara uyma veya uymama yönündeki kararları kendilerinin vereceklerine ilişkin saptamasıdır. Bazen bir kurala uymanın kötülüğü, onu ihlal etmenin kötülüğünü geçebilir. Örneğin kötü bir hükümetin insanlara verdiği zarar, anarşinin yol açacağı zararlardan daha fazla bir boyuta ulaşırsa, insanlar fayda ile zarar arasında ince bir tartıma giderek itaat etmeme yönünde nihai bir karara ulaşabilirler. Böyle bir durumda, insanların doğrudan fayda ilkesine başvurarak davranışlarını şekillendirmeleri gerekmektedir. Keza Austin’in tek bir durumda, anayasayla yetkileri belirlenmiş bir kralın bunları aşıp anayasaya aykırı emirler vermesi halinde, yönetilenlerin olası itaatsizliğinin yasadışı olmadığını söyleyerek örtülü biçimde direnişe izin verdiği düşünülebilir. Başka bir ifadeyle Austin’in bu görüşü, direnme hakkı ifadesini doğrudan kullanmasa da bazı fiili durumlarda, itaat etmeme yoluyla dolaylı olarak direnmenin meşru hale gelebileceği şeklinde yorumlanabilir. Ibid., s.174-176; 178; Lon L. Fuller, “Positivism and Fidelity of Law- A Reply to Professor Hart”, *Harvard Law Review*, C. 71, S. 4, 1958, s. 634; Hart, *Essays on Bentham*, s. 108-109; Lobban, s. 235; 242.

lemlenebilen- “olan” hukuku temel araştırma konusu yapan Austin, bu iki hukukun birbirinden kesin ve azami açıklıkla ayrılması gerektiği konusunda ısrar etmiş; böylece her türlü metafizik ögenin hukuki alandan uzaklaştırılması gerektiğini savunarak hukukçunun görevini, yürürlükteki hukuk düzeninin incelenmesiyle sınırlandırmak istemektedir.¹⁴⁷ Bu amaç doğrultusunda Austin’in, egemen ile yurttaşlar arasındaki rıza ve itaat ilişkisinin açıklanması hususunda, toplum sözleşmecî yaklaşımları reddettiği de ayrıca belirtilmelidir. Ona göre, tebaanın egemene keza egemenin de tebaaya yönelik karşılıklı ödev ve yükümlülüklerini açıklamak için, toplum sözleşmesine veya bir başlangıç sözleşmesine başvurmak son derece gereksiz olduğu gibi bunlara başvurulmasının herhangi bir dayanağı da yoktur.¹⁴⁸ Yasal yönden bir zorunluluk -kural- getiren tüm sözleşmeler, etkinliklerini sözleşmenin varlığından değil pozitif hukuktan aldıklarından, egemen ile tebaası arasında yükümlülük ve ödevlerin gerektirdiklerinin icra edilmesinde bir başlangıç sözleşmesine atıf yapılması, eğer bu konu yasalarla düzenlenmediyse, nafile bir uğraştan başka bir şey değildir.¹⁴⁹ Bu yönüyle devlete neden itaat ediyoruz / etmeliyiz sorusunu, Austin açısından, sözleşme kuramcılarının öngördükleri biçimde, bir doğa durumu içinde insanların karşılıklı rızaya dayalı bir sözleşme yaparak siyasal topluma geçişinden hareketle cevaplandırabilmek imkânsızdır. Çünkü doğa yasalarının içeriğinin ve kurallarının, insanlar tarafından ahlaki duygu ya da içgüdü gibi yollarla kesin olarak bilinmesi mümkün değildir.¹⁵⁰ Daha önce değinildiği üzere, egemene ve onun emirlerine itaat gösterme yönündeki davranışın temel nedeni alışkanlıklarla ilgili olup söz konusu davranışın ortaya çıkmasında, anarşiye karşı devletin tercih edilmesi ve devletin yararlılığı -bireysel ve toplumsal faydayı sürdürülebilir kılması- gibi düşünceler belirleyicidir.¹⁵¹ Dolayısıyla doğal hak, değer, adalet veya toplum sözleşmesi gibi kavramlara başvurmadan, pozitif hukukun sınırları içinde, egemen ile yurttaşlar arasındaki itaat ilişkilerinin değerlendirilmesi gerekir. Bu itaatin gerçekleşmesinde, Hume’un öngördüğü gibi alışkanlığın, fayda ilkesinin ve

¹⁴⁷ Hart, Positivism, s. 594; Yükselbaba, Eserin, s. XIX-XX.

¹⁴⁸ Austin, s. 202.

¹⁴⁹ Ibid., s. 202-203.

¹⁵⁰ Lobban, s. 240.

¹⁵¹ Postema, s. 193.

bunlarla bağlantılı hukuk düzeninin kurallarının belirleyici bir etkisi olduğu göz ardı edilmemelidir.

Austin'in hukuk teorisine ilişkin yukarıda açıklanan yaklaşımının, yaşadığı dönemin İngiltere'sindeki hâkim sınıfların çıkarları ve dünya görüşü ekseninde şekillenen bir hukuki anlayışı yansıttığı belirtilmelidir. Austin'e göre, mülkiyet hakkı ile sermaye birikiminin birbirine paralellik arz etmesi, ekonomi politik düzeninin bekası için mülkiyet hakkının güvence altına alınmasını bir zorunluluk haline getirmekte; mülkiyette istikrar sağlanamazsa onu biriktirmeye dönük uğraşı azalıp sermaye birikimi zayıflamakta ve sonuçta üretim ile işbölümü ilişkileri gerileyerek toplumsal gelişim sekteye uğramaktadır.¹⁵² Malthusçu bir ekonomi politik yaklaşımı benimseyen Austin açısından, işçilerin yoksulluğunun ve sefaletin nedeni, özünde son derece yararlı bir kurum olan mülkiyet sahipliği üzerindeki eşitsizliklerden değil doğanın kısıtlı imkânlarından kaynaklanmaktadır.¹⁵³ İşçi sınıfı, cahillik ve sefilliğinden dolayı sermaye

¹⁵² Austin, s. 55-56.

¹⁵³ Ibid., s. 72-73. Malthus'a göre halkın sefaletin nedenleri, doğal düzenin ve buna bağlı gelişmelerin bir zorunluluğu olup ekonomi politik veya toplumsal sistemde aranmamalıdır. Malthus, Amerika'daki nüfus artışını -hatalı biçimde göç olgusuna dikkat etmeksizin- örnek alarak, eğer söz konusu artış serbest bırakılırsa, nüfusun her 25 yılda iki kat artacağını öngörmüştür. Ona göre nüfus -1,2,4,8,16,32... şeklinde- geometrik fakat yiyecek kaynakları -1,2,3,4,5,6... biçimde- aritmetik olarak arttığından, aralarında zamanla orantısızlık doğmaktadır. İnsan nüfusunun yiyecek arzından daha hızlı biçimde yükselişinin önüne geçilmesi gerekmektedir. Nüfus artış hızının önüne geçen etmenlerden ilki, nispeten doğal bir zorunluluk olarak ortaya çıkan, pozitif denetim olarak adlandırılan sefalet, kıtlık, açlık, salgın ve savaşlara bağlı kitlesel ölümlerdir. İkincisi ise insanlar tarafından yapılacak doğum kontrolüne dayalı önleyici mekanizmalardır. Önleyici mekanizmalarla nüfus artış hızı azaltılamazsa, kaçınılmaz olarak pozitif mekanizmalar kendiliğinden devreye girip yiyecek arzı ile nüfus arasında bir dengeyi yeniden sağlayacaktır. Malthus, bu gerçekler nedeniyle özellikle yoksullar, işsizler, mülksüzler gibi hem ahlaken yozlaşmış hem de sürekli üreyen alt tabakaların evlenmemelerini, evlenmeler bile geç yaşlarda evlenmelerini, cinsel perhiz yapmalarını ve çocuk doğurmamalarını salık verir. Ayrıca nüfus ile ücret düzeyi arasında ilişki bulunduğunu söyleyerek yoksul halkın nüfus artışının zorunlu sonucunun ücretlerin düşmesi, işsizlik ve kötüleşen bir ekonomik düzen olduğunu öğrenmesi gerektiğini belirtir. Ona göre yoksul sayısının çoğalması emek arzının artmasına, ardından ücretlerin, insanların dayanabilecekleri maksimum düzeye kadar düşmesine yol açacaktır. Ücretlerin, "asgari ücret düzeyi"nin altına inmesiyle birlikte toplumda sefalet, kıtlık ve hastalıklar artacak ve ölümler başlayacak bu tür kitlesel ölümlerden sonra, yeniden emek arzı azaldığında ücretler yükselebilecektir. Bu nedenle doğum kontrolü, nüfusun kontrol altında tutulabilmesi ve bu tür kıtlıkların yaşanmaması

ve mülkiyet sahiplerine düşmanlık beslemektedir; eğer işçiler, iktisadi konulardan biraz anlayıp akıl yürütebilselerdi -Malthus'un nüfus ilkesinin gerekliliklerini uygulayabilselerdi-, içinde bulundukları konumun nedeninin kendilerinden kaynaklandığını ve hatta sermaye ile mülkiyet sahipleri olmasaydı, hizmetleri karşılığı aldıkları ücretlerin çok daha az ve üstelik istikrarsız olacağını fark ederlerdi.¹⁵⁴ Austin'in, yaşadığı dönemin İngiliz kapitalizminin ekonomi politik gerçekliği ile başta Malthus olmak üzere klasik liberal iktisat teorisyenlerinin fikirlerinden beslenen toplumsal düşüncelerinin, hukuki yaklaşımını da etkileyen bazı sonuçlar

için son derece önemlidir. Fakat yoksullar hiçbir zaman zengin sınıflara has ahlaki erdemlere sahip değildirler. Yardımsever zenginlerin her türlü yardım çabalarına rağmen ellerine geçen fazla parayı -ahlaken yozlaşmış oldukları için- hemen içki, eğlence, kumar gibi gereksiz harcamalara yöneltir; kısa süreli refahın etkisiyle daha çok çocuk yapmaya başlar ve sonunda ilk durumlarından da daha kötü hale gelirler. Bütün bu süreçler, adeta kapitalizmin kendi içinde yaşadığı bir kısır döngü olarak, arz talep dengesizliğinden kaynaklı, belirli periyotlarla tekrarlanan ekonomik krizlere yol açarak iktisadi düzenin ve refahın bozulmasına sebep olur. Dolayısıyla krizlerin en büyük sorumlusu yoksul sınıflardır. Her zaman başta toprak sahipleri olmak üzere, zengin mülk sahibi sınıfların ateşli bir savunucusu olan Malthus, yoksulların kısmi ekonomik refaha ulaşmaları halinde nüfus artış hızını tetikleyeceklerini söyler. İngiltere'de alt sınıflara yönelik sosyal politikalara, yapılan yardımlara ve yoksulluk fonlarına bu nedenle karşı çıkar ve bunların kaldırılması gerektiğini savunur. Ona göre, insanlığın ulaşabildiği tüm büyük kültürel kazanımlar, özel mülkiyet düzeni ve bununla doğrudan bağlantılı olan sınıfsal eşitsizlikler sayesinde gerçekleşir. Thomas R.Malthus, Nüfus İlkesi, (Çev. Çağla Taşkın), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 33-36; 50-57; E. K. Kunt/Mark Lautzenheiser, İktisadi Düşünce Tarihi - Eleştirel Bir Perspektif, (Çev. Vedat Ulvi Aslan), Phoenix Yayınevi, Ankara 2016, s. 122-123; 127-131; Avni Zarakolu, İktisadi Düşünceler Tarihi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 25-26; Fikret Şenses, İktisada (Farklı Bir) Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 59-60; Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 9. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 87-88; Jim Stanford, Herkes İçin İktisat - Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu, (Çev. Tuncel Öncel), 3. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 59.

¹⁵⁴ Austin, s. 73-75. Austin, başta işçi sınıfı olmak üzere yoksulların içinde bulunduğu konumun kötülüğünün, bütünüyle kendilerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Söz konusu kitlelere karşı aşağılayıcı bir bakış açısına sahip olan Austin'e göre, bu insanlar ancak ekonomi politiğin mülkiyet kurumunu gerektiren nedenleri ve nüfus ilkesinin işçi ücretleri üzerindeki etkisi gibi temel iktisadi meseleleri kavrarlarsa "yoksulluktan rahata; büyükbaş hayvanlar gibi çalışıp didinmekten, yeterli dinlenme hakkının kullanılmasına; cehalet ve yabaniilikten bilge ve inceliğe; alçaltıcı bir tabi kılınmadan saygı gösterilmesini emreden bir bağımsızlığa kavuşabilirler". Ibid., s. 76.

doğurduğu açıktır. Özellikle değer, adalet ve doğal haklar gibi kavramları, hukuk düzeni olgusundan tamamen ayırarak değerlendirmesinde; keza mevcut düzene karşı, başta işçi sınıfı olmak üzere yoksulların yükselmeye başlayan hak, özgürlük ve eşitliğe yönelik taleplerini bastırmak için hukuku egemen sınıfların çıkarları lehinde araçsallaştırarak kullanmasında; yukarıda zikredilen toplumsal ve politik görüşlerinin hiçbir etkisi olmadığını söylemek güçtür. Hukuku, sadece egemen otoritenin yetkisi çerçevesinde açıklamaya çalışan pozitivist bir yaklaşım geliştirilmesi ve prosedürel bir adalet anlayışıyla, salt yasa koyucunun emirlerinin ifadesi olan yasaların uygulanmasıyla sınırlandırması, eşitsizliğe dayalı mevcut toplumsal düzenin sürdürülebilmesinde hukuka atfettiği muhafazakâr ve hatta baskıcı rolü aleni biçimde göstermektedir. Dolayısıyla Austin'in hukuk teorisi, hukuku her ne kadar tüm değerlerden soyutlayarak kendi başına bir bilim haline getirme iddiasını taşıyorsa da değerden bağımsız ve politik içerikten arı değildir; tıpkı Hume ile Bentham'ın felsefi ve hukuki yaklaşımlarında olduğu gibi, ciddi bir ideolojik tarafsızlığın izlerini bünyesinde barındırmaktadır.

SONUÇ

Hukuki düşüncenin ve onunla bağlantılı olan hukuk teorisinin gelişimini, ortaya çıktıkları dönemin toplumsal ve ekonomik politik gerçekliğinin dışına çıkarak salt hukukçu gözlükleriyle dünyaya bakarak yorumlayıp anlamlandırma uğraşısının çeşitli eksiklikleri vardır. Hukuk felsefesi üzerine çalışanların, son birkaç yüzyıldır sürdürdükleri doğal hukuk ile pozitif hukuk arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalarının başlangıç noktasına dönüldüğünde, bu tartışmanın en önemli figürlerinden biri -savunduğu görüşler itibarıyla her ne kadar kendisini doğrudan bir hukuki pozitivist olarak nitelendirmek güç olsa da-, Bentham'dan Austin'e kadar farklı pozitivist fikirlere ilham veren Hume'dur. Ampirizmin radikal bir yorumunu yaparak şüpheliği felsefesinin odak noktası haline getiren Hume, hukuk felsefecileri tarafından uzun yıllar boyunca çoğunlukla fazla ilgi gösterilmeyen bir isim olsa da özel mülkiyet hakkını merkeze aldığı hukuk düşüncesiyle ve bununla bağlantılı olarak adaletin yapay bir kavram olduğunu öne süren savlarıyla kendine özgün bir yaklaşım geliştirmiştir.

Hume, 17. yüzyıl koşullarında mutlakiyetçi devlet tehdidiyle mücadele eden İngiliz liberallerinin "devrim" için ihtiyaç duyduğu

meşruiyet gerekçelerini ortaya koyan Locke'un teorisini, yerleşmiş bir kapitalizmin -ve onun yönetim aygıtının- hâkim olduğu 18. yüzyılın zorunlulukları doğrultusunda dönüştürerek yeniden yorumlamış ve kendi yaklaşımını geliştirmiştir. İktidar sahiplerinin daha fazla "doğal" hakka sahip olmaya gereksinim duymadığı bir zamanda, adaleti ve hakları, genelgeçerlik ve evrenselliklerinden soyutlayarak "yapay" birer kavrama indirgeyip pozitif hukukun prosedürel süreçlerinin içinde konumlandırmıştır. Devlet, toplum sözleşmesinin bir şartı olarak yurttaşlarına karşı üstlendiği -aktif veya pasif- yükümlülükleri yerine getirmesi beklenen "sorumlu" bir aygıttan geçmiş uzlaşımların, özel mülkiyet düzeninin ve ona dayanan serbest piyasa sisteminin devamını sağlamakla görevli ve -bir zorbaya dönüşmediği sürece- kendisine mutlak biçimde itaat edilmesi gereken bir mekanizmaya dönüştürülmüştür. Hume'un yaklaşımı, daha yaşadığı zamanlardan başlayarak takipçileri tarafından ele alınıp iktisat, siyaset bilimi ve hukuk gibi farklı alanlar ekseninde değerlendirilmiş; dönemin ekonomi politik düzeninin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yorumlanmış, dönüştürülmüş ve uygulaya aktarılmıştır. Gerçekten Hume'un siyaset ve hukuk felsefesi -kendisi böyle bir sonucu öngörmese (ve muhtemelen istemese bile)-, 19. yüzyılın sanayi devrimi dönemi kapitalist devletini şekillendirirken onu yöneten egemen sınıfların da devlet aklına ilişkin tahayyüllerinin ilk tohumlarını atmıştır. Hukuk ve adalet, tamamen yapay bir kurum olarak iktidar sahiplerinin iradesinin ideolojik ve tarafgir bir yansıması haline gelmiştir. Hukuki pozitivizmin ortaya çıkışı ve biçimlenmesi de bu süreçte, Hume'un ortaya koyduğu genel perspektifin "bilimsel" olarak hukuk alanına uyarlanmasıyla yeni bir aşamaya taşınmıştır.

Bentham ve Austin'in hukuk pozitivizmlerinde somutlaşan bu aşama, Hume'un mülkiyet ve adalet anlayışını ve ona temel oluşturan doğal hukuk ile pozitif hukukun birbirinden kesin olarak farklılaştırılması gereken alanlar olduğuna ilişkin düşüncelyi "ayrılık tezi"yle birlikte hukuk teorisinin merkezine yerleştirmiştir. Hume'un "olan" ile "olması gereken" arasındaki felsefi -ahlaki- yönden yaptığı ayrımın hukuk alanına yansıması olan söz konusu teori, "değer" in "olgu" dan kaçınılmaz biçimde farklı olduğunu göstermeye ve pozitif hukukun neden tüm değer yargılarının ötesinde, doğal hukuktan bağımsız kabul edilmesi gerektiğine yönelik bir çerçeve sunmaya çalışmıştır. Di-

renme hakkının anlamını yitirdiği bir zamanda hukuki pozitivizm, hukuk düzeninin devamına ve mevcut hukuk kurallarının “istinasız” ve “sürekli” biçimde muhataplarına uygulanması zorunluluğuna vurgu yapan bir hukuki argümantasyonun geçerlilik nedenlerini sağlamıştır.

Hume’dan Bentham ve Austin’e uzanan farklı pozitivist yaklaşımlar, her ne kadar yeknesak bir gelişim çizgisi içinde mutlak bir bütünsellik arz etmiyorlarsa da pek çok ögenin varlığını bir arada sürdürebildiği bir geleneğin parçalarıdır. Dolayısıyla Hume’un görüşlerini, kendisinden önce gelen liberalizm anlayışlarından soyutlayarak değerlendirmek nasıl bir eksiklik arz edecekse, ardından ortaya çıkan hukuki pozitivizmlerden bütünüyle yalıtılarak anlamlandırmak da yerinde olmayacaktır. Kapitalizmin farklı gelişim dönemleri ve esasen liberalizmin farklı görünüşleri arasında, hukuki pozitivizm anlayışları da önemli dönüşümler geçirmiştir. Sonuç olarak çalışmada, Hume’un perspektifi, hukuki pozitivizmin erken bir sureti olarak ele alınmış ve bu perspektif, kapitalizmin bir iktisadi üretim tarzı olarak gelişimiyle paralel biçimde değerlendirilmiştir. Hume’un siyaset ve hukuk felsefesi kadar hukuki pozitivizmin kurucuları olarak kabul edilen Bentham ve Austin’in hukuka ilişkin tespitlerinin de içinde bulundukları toplumsal gerçeklikten ve ekonomi politik düzenin zorunluluklarından soyutlanamayacak bir içeriği haiz olduğu gösterilmek istenmiştir. Marx’ın belirttiği üzere, nasıl *“hukukun toplum tarihinden bağımsız bir tarihi yok[sa]”*¹⁵⁵ hukuk teorisinin de böyle bir tarihinin olmadığı söylenebilir.

Kaynakça

Kitaplar- Kitap Bölümleri

- Akman Şefik Taylan, Hukuk ve Politika İlişkisi- Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi, İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- Austin John, Hukukun Belirlenmiş Alanı, (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/Umut Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015.
- Beaud Michel, Kapitalizmin Tarihi 1500- 2010, (Çev. Fikret Başkaya), Yordam Kitap, İstanbul 2015.
- Bentham Jeremy, Ahlak ve Yasama İlkeleri, (Çev. Ömer Saruhanlıoğlu/Uğur Kâşif Boyacı), Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.

¹⁵⁵ Karl Marx/Friedrich Engels, Devlet ve Hukuk Üzerine, (Der./Çev. Rona Serozan), 2. Baskı, Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, İstanbul 2010, s. 40.

- Bentham Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Batoc-
he Books, Kitchener 2000.
- Bentham Jeremy, "Anarchical Fallacies; Being an Examination of the Declarations of
Rights issued during the French Revolution", *The Works of Jeremy Bentham -*
Volume II, (Edi. John Bowring), William Tait, Edinburg 1843, (s. 489-529).
- Bentham Jeremy, "Principles of Judicial Procedure, with the Outlines of a Procedure
Code", *The Works of Jeremy Bentham - Volume II*, (Edi. John Bowring), William
Tait, Edinburg 1843, (s. 5-188).
- Bentham Jeremy, *The Collected Works of Jeremy Bentham - A Comment on the Com-
mentaries and A Fragment on Government*, (Edi. J. H. Burns/H. L. A. Hart),
Clarendon Press, Oxford 1977.
- Bentham Jeremy, *The Limits of Jurisprudence Defined*, (Edi. Charles Warren Everest),
Colombia University Press, New York 1945.
- Bentham Jeremy, "The Rationale of Reward", *The Works of Jeremy Bentham - Volume*
II, (Edi. John Bowring), William Tait, Edinburg 1843, (s. 189-266).
- Bentham Jeremy, *Theory of Legislation*, (Çev. R. Hildreth), Trübner & Co., London 1864.
- Bentham Jeremy, *Yasamanın İlkeleri*, (Çev. Barkın Asal), 2. Baskı, On İki Levha Yayın-
cılık, İstanbul 2017.
- Biermann Werner/Klönne Arno, *Kapitalizmin Suç Tarihi*, (Çev. Bülent Özçelik), Pho-
enix Yayınevi, Ankara 2007.
- Bix Brian H., "The Normativity Of Law", *The Cambridge Companion to Legal Positi-
vism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Camb-
ridge 2021, (s. 585-605).
- Black Jeremy, *İngiltere Tarihi*, (Çev. Aytaç Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017.
- Blackburn Simon, *Hume'u Nasıl Okumalıyız?* (Çev. Liena Gül), Runik Kitap, İstanbul
2024.
- Cevizci Ahmet, *Felsefe Tarihi- Cilt 4- Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi,
Bursa 2002.
- Copleston Frederick, *Felsefe Tarihi- C. 5- Çağdaş Felsef- Bölüm b- Berkeley- Hume*,
(Çev. Aziz Yardımlı), 2. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul 1998.
- Cornforth Maurice, *Pozitivizme ve Pragmatizme Karşı Felsefeyi Savunmak*, (Çev.
Tonguç Ok), Evrensel Basın Yayın, İstanbul 2006.
- Deleuze Gilles, *Ampirizm ve Öznellik- Hume Açısından İnsan Doğası Üzerine Bir*
Deneme, (Çev. Ece Nahum), 2. Baskı, Norgunk Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Dobb Maurice, "Bir Cevap", *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, (Çev. Çetin Yet-
kin), 2. Baskı, May Yayınları, İstanbul 1974, (s. 59-76).
- Dobb Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, (Çev. F. Akar), Belge Ya-
yınları, İstanbul 1992.
- Engels Friedrich, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol
Yayınları, Ankara 1997.
- Engels Friedrich, "The Condition of England I The Eighteenth Century", (Çev. C. Up-
ward), *Marx & Engels Collected Works*, Vol. 3, Karl Marx March 1843 - August
1844, Lawrence & Wishart, London 2010, (s. 469-488).

- Engels Friedrich, "The Condition of England II the English Constitution", (Çev. C. Upward), Marx & Engels Collected Works, Vol. 3, Karl Marx March 1843 - August 1844, Lawrence & Wishart, London 2010, (s. 489-513).
- Facchi Alessandra, "Bentham'ın Faydacılığı", Felsefe Tarihi 6: Marx'tan Beşerî Bilimlerin Doğasına, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2024, (s. 179-185).
- Furtun Ayşen, İngiliz Analitik Pozitivizmi- John Austin'in Hukuk ve Devlet Teorisi, Seçkin Yayınevi, Ankara 1997.
- Gizbert-Studnicki Tomasz, "Social Facts and Legal Facts: Perils of Hume's Guillotine", The Cambridge Companion to Legal Positivism, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, (s. 419-442).
- Guastini Riccardo, "The Italian Tradition of Legal Positivism", The Cambridge Companion to Legal Positivism, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, (s. 152-175).
- Güriz Adnan, Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Güriz Adnan, Hukuk Felsefesi, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999.
- Gürbüz Ahmet, Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi, 2. Baskı, Beta Basım, İstanbul 2012.
- Hart H. L. A., Essays on Bentham - Studies in Jurisprudence and Political Theory, Clarendon Press, Oxford 1982.
- Hill Christopher, İngiliz Devrimler Çağı- Demokratik Devrimden Sanayi Devrimi'ne 1530-1780, (Çev. Lale Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.
- Hill Christopher, İngiltere'de Devrim Çağı 1603- 1714, (Çev. Uygur Kocabaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Hobsbawm E. J., Sanayi ve İmparatorluk, (Çev. Abdullah Ersoy), 6. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2018.
- Hume David, A Treatise of Human Nature, (Der. L. A. Selby-Bigge), Oxford University Press, Oxford 1960.
- Hume David, An Enquiry concerning the Principles of Morals - A Critical Edition, (Edi. Tom L. Beauchamp), Clarendon Press, Oxford 2010.
- Hume David, İntihar Üzerine ve Diğer Denemeler, (Çev. Aylin Pekanık/Münevver Özgen/Levent Özşar), Biblos Kitabevi/Yayınları, Bursa 2017.
- Hume David, Siyasi Denemeler, (Edi. Knud Haakonssen), (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Işıktaç Yasemin, "Hukuk Felsefesi", 6. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2019.
- Kazgan Gülten, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 9. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- Kenny Anthony, Batı Felsefesinin Yeni Tarihi III. Cilt Modern Felsefe'nin Yükselişi, (Çev. Volkan Uzundağ), Küre Yayınları, İstanbul 2017.
- Kunt E. K./Lautzenheiser Mark, İktisadi Düşünce Tarihi- Eleştirel Bir Perspektif, (Çev. Vedat Ulvi Aslan), Phoenix Yayınevi, Ankara 2016.
- Lipson Leslie, Politika Biliminin Temel Sorunları, (Çev. Tuncer Karamustafaoğulları), 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

- Lobban Michael, "John Austin", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, (s. 225-247).
- MacIntyre Alasdair, *Kimin Adaleti? Hangi Rasyonellik*, (Çev. Akın Emre Pilgir), Livra Yayınevi, İzmir 2023.
- Malthus Thomas R., *Nüfus İlkesi*, (Çev. Çağla Taşkın), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Marx Karl, *Kapital- Ekonomi Politğin Kapital- I. Cilt- Sermayenin Üretim Süreci*, (Çev. Mehmet Selik/Nail Satlıgan), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2011.
- Marx Karl/Engels Friedrich, *Alman İdeolojisi*, (Çev. Tonguç Ok/ Olcay Geridönmez), 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013.
- Marx Karl/Engels Friedrich, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, (Der./Çev. Rona Serozan), 2. Baskı, Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, İstanbul 2010.
- McArthur Neil, "Hume and the Philosophy of Law", *The Humean Mind*, (Edi. Angela Coventry/Alexander Sager), Routledge, London 2018, (s. 349-357).
- Murteza Gökhan, "İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak", *İskoç Aydınlanması- Çeviri Seçkisi* (Edi. Gökhan Murteza), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020, (s. 11-30).
- Narski I. S., "Pozitivizmin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Bilim ve Düşünce Kitap Serisi 3- Pozitivizm*, (Çev. Olcay Geridönmez), 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013, (s. 25-118).
- Novack George, *Empiricism and Its Evolution - A Marxist View*, Pathfinder, New York 1971.
- Öktem Niyazi/Türkbağ Ahmet Ulvi, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2009.
- Özcan Mehmet Tevfik, "Önsöz", *Yasamanın İlkeleri*, (Jeremy Bentham), 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017, (s. V-X).
- Özcan Mehmet Tevfik, "Önsöz", *Hukukun Belirlenmiş Alanı*, (John Austin), (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/Umut Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015, (s. IX-XV).
- Özkurt Hülya, *Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2013.
- Postema GERAL J., "The British Tradition of Legal Positivism", *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, (s. 176-200).
- Rawls John, *Ahlak Felsefesi Üzerine Dersler*, (Çev. Gökçe Metin), Nora Kitap, İstanbul 2021.
- Rawls John, *Politika Felsefesi Üzerine Dersler*, (Çev. Nuri Cumhur Özkaya), Nora Kitap, İstanbul 2022.
- Raz Joseph, *The Authority of Law - Essays on Law and Morality*, 2. Baskı, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Raz Joseph, *The Concept of a Legal System - An Introduction to the Theory of Legal System*, 2. Baskı, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Sabine George, *Siyasal Düşünceler Tarihi II - Yeni Çağ*, (Çev. Alp Öktem), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1969.

- Sabine George, Siyasal Düşünceler Tarihi III- Yakın Çağ, (Çev. Özer Ozankaya), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1969.
- Sandel Michael J., Adalet- Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir? (Çev. Mehmet Kocaoglu), 5. Baskı, Eksi Kitaplar, Ankara 2017.
- Sarıca Murat, Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Schofield Philip, “Jeremy Bentham and the Origins of Legal Positivism”, The Cambridge Companion to Legal Positivism, (Edi. Torben Spaak/Patricia Mindus), Cambridge University Press, Cambridge 2021, (s. 203-224).
- Smith Adam, Milletlerin Zenginliği, (Çev. Haldun Derin), 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Soykan Ömer Naci, Bilgi ve Betimleme- Pozitivizm ve Ernst Mach Üstüne, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Stanford Jim, Herkes İçin İktisat- Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu, (Çev. Tuncel Öncel), 3. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015.
- Sunar İlkay, Düşün ve Toplum, Doruk Yayınları, Ankara 1999.
- Şahin Çağatay, Tarımsal Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiliz Çitleme Hareketi ve Toprak Mülkiyetinin Hukuki Dönüşümü, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2024.
- Şenses Fikret, İktisada (Farklı Bir) Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Taşkın Ali, Hume Araştırmaları, 3. Baskı, Nobel Yayın, Ankara 2021.
- Thompson E. P., Avam ve Görenek- İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), 2. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul 2016.
- Thompson E. P., İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), 4. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul 2015.
- Türkbağ Ahmet Ulvi, “Evren ve İnsan Anlayışlarının Hukuka Yansıması Olarak İki Pozitivizm: Austin ve Hart”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi- 12. Kitap (Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar- II Sempozyumu 7-11 Eylül 2004- İstanbul), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2015, (s. 49-64).
- Uslu Ateş, Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 2- Özgürlük, Güvenlik ve Birey (1300-1789), Yordam Kitap, İstanbul 2021.
- Uslu Ateş, Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 3- Soyut Evrenselciliğe Karşı Eşitlik Talepleri, Yordam Kitap, İstanbul 2021.
- Uygun Oktay, Hukuk Teorileri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Uzun Ertuğrul, “John Austin: Analitik Pozitivizm”, Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş, (Edi. Kasım Akbaş vd.), İthaki Yayınları, İstanbul 2015, (s. 11-27).
- Wood Ellen Meiksins, Kapitalizmin Arkaik Kültürü- Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme, (Çev. Oya Köymen), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2012.
- Wood Ellen Meiksins, Kapitalizmin Kökeni- Geniş Bir Bakış, (Çev. A. Cevdet Aşkın), Yordam Kitap, İstanbul 2021.

- Wood Ellen Meixsins, Marx'a Dönüş, (Çev. Elif Dinçer), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2007.
- Wood Ellen Meixsins, Özgürlük ve Mülkiyet- Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, (Çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul 2012.
- Wood Ellen Meixsins/Wood Neal, İsyen Borusu- Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688, (Çev. Fahri Bakırcı), Epos Yayınları, Ankara 2008.
- Yükselbaba Ülker, "Eserin Türkçe Baskısına Sunuş", Hukukun Belirlenmiş Alanı, (John Austin), (Çev. Ülker Yükselbaba/Saim Üye/Umur Koloş), Tekin Yayınevi, İstanbul 2015, (s. XVII-XXIII).
- Yükselbaba Ülker, Liberal Dağıtıcı Adalet Tartışmaları: Bentham, Mill, Rawls, Dwor-kin ve Nozick, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Yürüşen Melih, İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim: David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi, Liberte Yayınları, Ankara 2013.
- Zanardi Paola, "David Hume", Felsefe Tarihi 5: Aydınlanmadan Kant ve Hegel'e, (Edi. Umberto Eco/Riccardo Fedriga), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul 2022, (s. 26-37).
- Zarakolu Avni, İktisadi Düşünceler Tarihi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ya-yınları, Ankara 1981.
- Zelyüt Solmaz, Dört Adalı- Hobbes-Locke Berkeley-Hume, 2. Baskı, Doğu Batı Yayın-ları, Ankara 2010.
- Zelyüt (Hünler) Solmaz, Rawls ve MacIntyre- İki Adalet Arasında- Liberal ve Komu-nitaryan Düşüncelerin Çatışma Alanı, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Makaleler

- Akdemir Ferhat, "David Hume'da Ahlak-Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Ahlak-tan Fayda Temelli Siyasete Geçiş", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, 2020, (s. 451-472).
- Akman Şefik Taylan, "Ampirizm: İngiliz Ekonomi Politik ve Hukuki Düzeninin Ku-rucu Epistemolojisinin Felsefi Kökenleri ve Gelişimi", *Hacettepe Üniversitesi Hu-kuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2021, (s. 857-931).
- Akman Şefik Taylan, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiltere'de Hu-kuki Düzenin Kuruluşu ve İktidarın Paylaşımı", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1, 2021, (s. 161-248).
- Aktaş Sururi, "David Hume'un Anti-Rasyonalist Epistemolojisi Üzerine Dayalı Ah-lak ve Adalet Teorisi", *Atatürk Üniversitesi Erzinan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1-4, 2001, (s. 11-36).
- Aktaş Zeki, "David Hume'da Siyasal Otoriteye İtaat Yükümlülüğünün Gerekçesi ve Sınırları", *Felsefe Dünyası*, S. 77, 2023, (s. 140-164).
- Arıkan Engin, "John Austin'in Hukuki Pozitivizmdeki Yeri ve Yarattığı Tartışmalar", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 188-190, 2020, (s. 549-571).
- Bagolini Luigi, "Legal Obligation in Hume", *Rechtstheorie*, C. 11, S. 1, 1980, (s. 47-54).
- Baxter Ian F. G., "David Hume and Justice", *Revue Internationale de Philosophie*, C. 13, S. 47, 1959, (s. 112-131).

- Beitzinger Alfons, "The Place of Hume in the History of Jurisprudence", *American Journal of Jurisprudence*, C. 20, 1975, (s. 20-37).
- Buckle Stephan/Castiglione Dario, "Hume's Critique of the Contract Theory", *History of Political Thought*, C. 12, S. 3, 1991, (s. 457-480).
- Charron William C., "Convention, Games of Strategy, and Hume's Philosophy of Law and Government", *American Philosophical Quarterly*, C. 17, S. 4, 1980, (s. 327-334).
- Cohon Rachel, "The Shackles of Virtue: Hume on Allegiance to Government", *History of Philosophy Quarterly*, C. 18, S. 4, 2001, (s. 393-413).
- Dağ Umut, "John Locke ve David Hume'da Siyasal İktidarın Meşruiyetinin Kaynağı", *Felsefe Dünyası*, S. 77, Yaz 2023, (s. 231-251).
- Devrim Ata, "İskoç Aydınlanması'nda 'Aktör' Tasarımı", *Felsefi Düşün*, S. 16, 2021, (s. 24-43).
- Fuller Lon L., "Positivism and Fidelity of Law - A Reply to Professor Hart", *Harvard Law Review*, C. 71, S. 4, 1958, (s. 630-672).
- Gürbüz Ahmet, "Günümüz Batılı Politik Yaklaşımların Kökeni Olarak İngiliz Yararlılığı / Utilitarianism", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1. 2014, (s. 133-172).
- Gürkan Ceyhan, "David Hume'un İktisadi, Siyasal ve Felsefi Düşüncesinde Vergiler ve Devlet Borcu", *Felsefi Düşün*, S. 2, Nisan 2014, (s. 53-88).
- Hammond W. G., "John Austin and His Wife", *Green Bag*, C. 1, S. 2, 1889, (s. 47-53).
- Hart H. L. A., "Positivism and the Separation of Laws and Morals", *Harvard Law Review*, C. 71, S. 4, 1958, (s. 593-629).
- Hayek F. A., "The Legal and Political Philosophy of David Hume / La Filosofia Del Diritto E Della Politica Di David Hume", (Çev. Rachale Corsico), *Il Politico*, C. 28, S. 4, 1963, (s. 691-721).
- Hoeflich M. H., "John Austin and Joseph Story: Two Nineteenth Century Perspectives on the Utility of the Civil Law for the Common Lawyer", *American Journal of Legal History*, C. 29, S. 1, 1985, (s. 36-77).
- Lyons David, "Founders and Foundations of Legal Positivism", *Michigan Law Review*, C. 84, S. 4, 1984, (s. 722-739).
- McArthur Neil, "David Hume's Legal Theory: The Significance of General Laws", *History of European Ideas*, C. 30, S. 2, 2004, (s. 149-166).
- Milton Philip, "David Hume and the Eighteenth-Century Conception of Natural Law", *Legal Studies*, C. 2, S. 1, 1982, (s. 14-33).
- Moore James, "Hume's Theory of Justice and Property", *Political Studies*, C. 24, S. 2, 1976, (s. 103-119).
- Murteza Gökhan, "Tarihçi Olarak David Hume", *Felsefi Düşün*, S. 2, 2014, (s. 39-52).
- Panichas George E., "Hume's Theory of Property", *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, C. 69, S. 3, 1983, (s. 391-405).
- Rumble Wilfrid E., "John Austin, Judicial Legislation and Legal Positivism", *University of Western Australia Law Review*, C. 13, S. 1, 1977, (s. 77-109).
- Rumble Wilfrid E., "Legal Positivism of John Austin and the Realist Movement in American Jurisprudence", *Cornell Law Review*, C. 66, S. 5, 1980-1981, (s. 986-1031).

- Schwarz Andreas B., "John Austin ve Döneminin Alman Hukuk Felsefesi", (Çev. İzzet Mert Ertan), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 66, S. 2, 2008, (s. 383-399).
- Spector Horacio, "Hume's Theory of Justice", *Rationality, Markets and Morals*, C. 5, S. 84, 2014, (s. 47-63).
- Şahin Ceylan Şule, "Anarşik Safsatalar: Bentham'ın Doğal Haklar Eleştirisi", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 189-190, (s. 723-746).
- Taşkın Ali, "Hume'un Adalet Kuramı", *Felsefe Dünyası*, S. 56, 2012, (s. 94-108).
- Türkkan Mehmet/Aşkın Zehragül, "David Hume'un Siyaset Felsefesinin Epistemolojik ve Etik İçerimleri", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, C. 3, S. 2, Aralık 2013, (s. 25-51).
- Uslu Cennet, "David Hume: Beşerî Bir Ürün Olarak Adalet", *Muhafazakâr Düşünce*, S. 24, 2010, (s. 225-264).
- Uygur Gülriz, "Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü mü?", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 3, 2003, (s. 145-176).
- Waldron Jeremy, "The Advantages and Difficulties of Humean Theory of Property", *Social Philosophy and Policy*, C. 11, S. 2, 1994, (s. 85-123).
- Whelan Frederrick G., "Property as Artifice: Hume and Blackstone", *NOMOS: American Society for Political and Legal Philosophy*, C. 22, 1980, (s. 101-129).